

Mester Béla

„NINCS ÚT JOBB HAZÁBA, HIÁBA, HIÁBA!”

[INTÉS AZ ŐRZŐKHÖZ]

2019-04-01 | ESSZÉ, INTÉS AZ ŐRZŐKHÖZ

A pesszimista utópia elfödött magyar hagyománya

Azt gondoljuk, a magyar irodalom nem bővelkedik utópiákban. Első pillantásra ez a vélekedés igaznak is tűnik; hiszen a nagy alkotók fő művei között ritkán fordulnak elő ide sorolható alkotások, a szerzőket pedig, akik életművének egyik központi témája valamilyen típusú utópia, általában nem tartjuk a magyar kultúra fő sodrába tartozónak. Ha a mindenkori jövőről szóló magyar irodalmi művet kell említeni, legtöbbször Jókai néhány kísérletét hozzák fel példaként, hozzátéve, hogy ezek nem tartoznak az író legjobb munkái közé. (Virágkorában többek között – Karinthy mellett – erre az előzményre hivatkozott a saját hagyományát kereső magyar tudományos fantasztikus irodalom is, mint afféle magyar Vernére.)

kifejezetten csüggesztő

A benyomás azonban inkább származik a magyar kulturális emlékezet hagyományaiból, mint a megismerhető művek létezéséből, holott ezek történetét éppen ebből a

hagyományból akarja megalkotni. Ugyanis létezett, és hagyományszálaiban, hatásában bizonyos értelemben ma is létezik a magyar kultúrában legalább egy, többé-kevésbé összefüggő vonulat, amelynek magja az utópiáról gondolkodás – olykor az utópia segítségével. Noha ezeknek az alkotásoknak a világgépe sohasem vidám, sőt, kifejezetten csüggesztő, mégis kerülöm a *negatív utópia* és a *disztópia* terminusokat, mert ezek erősebb kifejezései a jelenségnek, hogy az emberiség nagy és tiszteletre méltó, részben vagy egészükben a szerző által is vallott eszményeiből hogyan lesz a célhoz képest valami egészen más a megvalósulás során a reménytelen emberi természet következtében. Fontos mű gondolatmenete azon a keserű igazságon alapul, hogy ami első olvasatra *negatív utópiának*, a valóságban elkerülendő történelmi kimenetnek tűnik, az *maga a megoldás*, aminek értékeit éppen azért nem tudjuk megérteni és elfogadni, mert íróként és olvasóként is részesei vagyunk a reménytelen emberi természetnek, amelyet a regény leír és bírál. (A fantasztikus elemek arra szolgálnak, hogy az elbeszélő én valamilyen *deus ex machina* révén külső, kultúrán, sőt emberen túli nézőpontra tegyen szert, és így mégis leírhatóvá váljék, amit emberi természetünk alapján nem tudnánk belátni.) Maradok tehát a *pesszimista utópia* műfaji megjelölésnél, hiszen gyakran az ábrázolt világ a szerző szándéka szerint *pozitív utópia*, amelyet azonban a *pesszimista antropológia*

alapján leírt emberiség képtelen megoldásként elfogadni, és visszamenekül a létező valóság *disztópiájába*. Ebből az alapállásból érthető, hogy a magyar pesszimista utópiák rejtett alapkérdése mindig az *emberi lélek* mibenléte, egyáltalán, a léte.

Az első világháború idején kifejezett érdeklődés mutatkozott a magyar közönség körében az utópia műfaja iránt; ekkor jelent meg magyarul először Swifttől a *Gulliver utazásainak* Lilliput fejezete Karinthy Frigyes fordításában, és ekkor vállalkoznak a régebbi magyar irodalom kevés ide sorolható műve közül az egyik legfontosabb, Bessenyei *Tariménesének* első kiadására is. **[1]** Gyakran úgy említik ezeket a műveket, mint amelyek hatással lehettek a 20. század magyar utópiáira, de inkább öskeresésről, irodalomtörténeti fogódzók felmutatásáról van szó. Az alapélmény a Nagy Háború volt, a maga tömeghadseregeivel, gépesített emberirtásával és az összes hadviselő országban valamilyen formában leírt, gyakorlatilag minden aktív korban lévő férfit érintő fronttapasztalattal. Ennek következménye a társadalomban az agresszió szintjének emelkedése, az általános barbarizálódás. A technikai haladás és a nyers testi erőszak párosa a kor civilizáció-kritikájának alapja. (Elég, ha az akkor először használt harci gázok és a kétszázas szögekből és husángokból rögtönzött buzogányok együttes használatára gondolunk.)

Szeged városa örökös hadiállapotban

az örök harc

Babits *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom* című regénye a szerző életében sikert hozott ugyan, de a Babits-irodalom nem tulajdonított a műnek különösebb szerepet az életműben, és új kiadása is sokat váratott magára. **[2]** A regény a csak kezdőbetűvel jelzett Szeged városában játszódik. ('Sz' betűvel kezdődő magyar egyetemi város, amelynek belvárosából a Tisza-hídon keresztül Újsz[eged]re jutunk.) Az új időszámítás szerint az *örök harc negyvenegyedik* évét írjuk. A társadalom központi, katonai megszervezése az utolsó lépéseknél tart. Még élnek öregek, akik emlékeznek az utolsó békeévekre, még többen középkorúak, akik még abban a világban nőttek föl, amelyben az emberek hitték, hogy megélik a háború végét; de az ő szemléletük, életmódjuk már régimódinak számít, eltűnőben van. Ennek a típusnak a képviselője Kamuthy Gézáné, a tisztviselői középosztályba tartozó úrhölgy. Férje nem a háborús ideológia rajongója, de messzemenően lojális a rendszerhez. Természetesnek tartja a státusából adódó kedvezményeket, így a családnak járó első osztályú fülkét a gáztámadások idején menedéket nyújtó *légbarlangban*, a bevonult fiának egy ideig kijárható kedvező szolgálati helyeket,

ugyanakkor minden megszorító, fegyelmező intézkedést észszerűnek tart. Hamar napirendre tér fia elestét követően, és az sem rázza meg különösebben, hogy elkezdődik a nők közöttük 19 éves lánya, Elza besorozása. A nők katonai szolgálata a társadalom állandósult katonai mozgósításának végpontja. Addigra az állandó repülőgépes gázbombázások következtében eltűnt a vidéki élet: a lakosság a nagyobb városokba tömörül, innen járnak ki katonai védelem mellett ellátni a gépesített mezőgazdaság idénymunkáit. (Ahol ez nem lehetséges, inkább parlagon hagyják a földet.) A városi lakosság könnyen ellenőrizhető: a papír nélkül bujkáló katonaszökevények és civil felforgató elemek a következő gáztámadáskor lebuknak, amikor a *légbárlang*ba lépéskor igazoltatják őket, és a helyszínen főbe lövetnek. (A szájról szájra terjedő hírek szerint nincs is mindig gáztámadás, amikor megszólalnak a szirénák, csupán a bujkálókat akarják kiszűrni a hatóságok az óvóhelyeken.)

A háborús ideológia új embertípus, a *harc emberének* születését ünnepli, aki áldozatkész, feláldozza a maga és bárki más életét a hazáért és a harcért. A harc érdekében a társadalom – legalábbis szavakban – demokratizálódik és homogenizálódik, aminek persze végső értelme, hogy a mentességek, kibúvók fokozatosan eltűnnek, és mindenkinek megadatik a hősi halál esélye. A hivatalos eszmerendszer a háborús mozgósítás során rájátszik a korábbi békekorszakok szinte minden társadalmi mozgalmának jelszavaira, és azokat kifordítva, a katonai mozgósítás érdekében valósítja meg, folytatva a társadalom ellenőrzésének korábbi trendjeit: „A társadalom katonai megszervezése [– szovjetek és fasciók formájában –] már a XX. század elején elkezdődött, s lassankint minden államra áttért”. **[3]** A következmény a tökéletes társadalom megteremtése: „a XX. század irigyelt kultúrája a gazdasági kérdést tekintette az emberi boldogság titkának; s mégis egyre távolabb juttatta a megoldástól. Ez a kérdés az örök háborúval a legtermészetesebb megoldást nyerte. A munkanélküliség s a vele járó nyomor megszűnt. Az állam saját érdekében kényszerül katonáiról gondoskodni. S minthogy lassankint az egész lakosság a harcba vonódott: [a szocializmus] álma valóra vált. Nem mintha az éhezés, sőt éhhalál is nem fordulna elő elég. De a harcolónak semmiféle szenvedéstől sem szabad visszariadni. Az éhhalál a hősi halál egy neme lett, amelyért senki sem panaszkodhat ...” **[4]**

átfogó háborús ideológia

A tökéletes háborús társadalomnak és magának a háborúnak a leírása az első világháború katonai és hátországi tapasztalatainak meghosszabbítása, felfokozása. A lövészárkokat alagutakká mélyítik, állóháború alakul ki alig mozduló frontokkal, miközben a háterszágban egyre ellenőrzöttebbé válik a társadalom, a gazdaság és az emberi erőforrások háborús célokra állítása mind következetesebb. A nők tömeges megjelenése a termelésben és bizonyos egyetemi szakokon szintén valós jelenség a háború utolsó éveiben. (Érdemes lenne egyszer összevetni az egyetemi közeg és ezen belül az első női hallgatók ábrázolását Babits önéletrajzi ihletésű korábbi regényével, a *Halálfiával*.) A mindenre kiterjedő propaganda és az átfogó háborús ideológia is valós első világháborús tapasztalat. (Ez utóbbi azért nem nyilvánvaló, mert nemigen büszkélkedünk az ide tartozó szellemi termékekkel, például az akadémiai sajtónak a *háború filozófiája* címszó alatt megjelent jelentékeny termésével. Az ott

megfogalmazott címszavak néha szinte szó szerint köszönnek vissza Babits regényében. Az is igaz, hogy a későbbi korok hosszabb ideig tartó és ezért homogénebb rendszerré váló ideológiái elfedték, fölülírták az első világháborús propaganda emlékét.)

A háború ideológiája, miközben mindenre kiterjed, fokozatosan kiüresíti önmagát. „Hát nem a 'kultúra védelmében' harcolunk, 'a [keleti] barbársággal szemben'?” – kérdezi naivan Kamuthyné. ^[5] A válasz, hogy a különben is dekadenssé vált kultúránál magasabb szempont a *harc*. Nem a kultúráért harcolunk, a kultúrára csak annyiban van szükség, amennyiben segít a mozgósításban. Ugyanez a helyzet az egyházzal is: megtűrik, mert a tábori papok segítenek fenntartani a katonák harckészségét, de szava a hatalommal szemben nem lehet. Kiüresednek a hazaszeretet és az internacionalizmus eszméi is. Az ellenség (név nélkül, de egyértelműen Szovjet-Oroszországról van szó) nemzetek fölötti ideológiát hirdet, ám a háború logikájából adódóan nemzeti hadsereggé működik, míg a nacionalista szólamokkal mozgósított magyarok széles nemzetközi koalíció részeként, a hosszú frontvonalon elszórva, szövetséges államok csapatai közé beosztva szolgálnak. (A frontjelenetben a magyar tiszt által elrendelt tizedelést a szövetségesektől kölcsönként kivégzőosztag hajtja végre a magával hozott *halálsugárral*.)

Ebben a keretben ábrázolja Babits Elza sorsán keresztül az egyén tragikumát a *harc emberének* tökéletes társadalmában. Megvalósul a nők tömeges felsőoktatása és munkába állása, csak hogy a munka lehetőség helyett kényszer, az egyetemi oktatás pedig kimerül a békebeli kultúra véletlenszerűen megmaradt szövegeimlékeinek megőrzésében, amit szinte kizárólag professzorasszonyok és hallgatólányok végeznek. A radikálisan eltérő életvilágok – frontélmények és a hátsóország viszonylagos biztonsága – elidegenítik egymástól a fiatal férfiakat és nőket. A férfiak vagy szadista indíttatással közelítenek a nőkhöz, vagy hozzájuk sem mernek szólni a ritka hátsóországi szabadságok alkalmával; a nők ennek megfelelően vagy félnek, vagy undorodnak tőlük. (Hiszen már az érzékelésük is különböző: a férfiak életük nagyobb részét a hátsóország számára elképzelhetetlen bűzben és szűkösségben töltik a földalatti harc alagútjaiban.) A két nem életvilágainak és kultúrájának radikális elkülönülése következtében tömegessé válnak a homoerotikus kapcsolatok, a fronton és a hátsóországban is. (Egyáltalán nem a nemi identitások felszabadulásáról van szó, hanem a zárt, egynemű közösségekben, például börtönökben gyakori homoerotikus aktivitás társadalmi méretűvé válásáról.) A harc emberének szexuális viszonyait bonyolítja az állam által bizonyos életkor fölött előírt kötelező házasságkötés és gyermeknemzés, ami az adott körülmények között egyre inkább csak kellemetlen kötelesség mindkét fél számára.

a fiút kivégzik

Elza egyetemista, megismerkedik egy szabadsága alatt egyetemi tanfolyamra járó frontkatonával. Kettőjük erotikus kapcsolatának leírásában Babits néhány szóval képes érzékeltetni a lelki rombolást, amit a háború végzett még a legjobb indulatú ember lelkében is: „Már nem törődött Elza kiáltásaival, méltatlankodásával... megfeszült mutatoujja mély, lilás gödröt ásott a mell lágy ruganyába... s ebben a pillanatban a hideg és éles szurony acéla villant föl emlékében, melyről a menzán megismert idegen beszélt... Megborzadt, s szörnyű döbbenettel engedte el szorítását, míg Elza sápadtan, és ziláltan ült föl, arcba lógó hajjal, tágra meredt szemmel.” [6] Közben bizonyossá válik Elza korosztályának behívása: sportrepülő vizsgálja alapján pilóta kiképzést kap. Szerelmét legközelebb a fronton látja, abban a pillanatban, amikor a fiút kivégzik egy tizedelés során. Lelkileg

összeomolva gépével átrepül az ellenséghez, ahol hadifogolyként választhat a kínhalál és a szülővárosa elleni gáztámadás végrehajtása között. (Jól jön a helyismerete.) Ezzel a kör bezárul; a háború logikája elől nincs menekvés sehol a világon, bedarálja az emberiség minden eddigi eszméjét és érzését, és lehetetlenné teszi az emberi életet.

A regény tudományos-fantasztikus betét-elbeszélése az ember által laboratóriumi úton teremtett Kis Föld története, amelynek megfigyelése a kis méretek és a bolygó gyorsabban folyó relatív ideje következtében értékes megfigyelésekkel kecsegtet. Valószínű, hogy nem csupán egy Föld és egy Kis Föld van, hanem a Kis Földön megismétlődő világtörténelem során az ottani tudomány is létrehozza a maga Kis Földjét, és így tovább. A regény végére legalább az kiderül, hogy ennek a sornak a legnagyobb tagja nem az, amelyen az örök harc emberének története játszódott, vagyis a regény története valamely nem Isten, hanem az ember által teremtett világban bontakozott ki. Babits utószava szerint a mi világunkban is „Megvalósulhat az örök harc világa is, rövidebb idő alatt, mintsem hinnők. De ez a könyv nem jóslat, hanem intés.” **[7]** Reményünk tehát, hogy egy mesterséges, nem Isten által teremtett, következésképpen nem emberi lélekkel rendelkező lények által benépesített világban végigfuttatott kísérleti világtörténelem eseményeit olvastuk, amelyeknek nem kell megismétlődniük a mi világunkban, bár ennek a lehetősége és veszélye komoly. „Talán az Isten sugalmazni fogja azokat, akik szolgálóinak vallják magukat, hogy álljanak útjába békevallásukkal a harc vallásának... Mert vallás ellen csak vallás harcolhat... De az is lehet, hogy magunkra hagy bennünket, s túri még azt is, hogy szolgálói is a harc szolgálatába lépjenek. Az Isten türelmes. Nem küld villámokat. Sőt én azt hiszem: az olyan világból, ahol nem törődnek vele: el is tűnik az Isten.” **[8]** Márpedig, ha Isten kivonul a mi világunkból, az semmiben sem különbözik majd a Kis Föld mesterséges világától, és mi sem különbözünk annak a világnak kísérletileg létrehozott, lélektelen lakóitól.

Gonosz lélek a tökéletes gépezetben

Az *emberi lélek* fogalma áll Karinthy Frigyes Nagy Háború inspirálta prózájának középpontjában is, de egészen más alapállásból. Babits keresztény humanizmusa attól félti az embert, hogy lélektelenné válik, Karinthy a rá jellemző paradox kifejezésmóddal azt veti föl, hogy éppen a *lélek megléte*, más műveiben pedig az emberi lélek létezésébe vetett *téves hit* az oka az ember reménytelen sorsának. Már a háború alatt publikált rövidprózában megjelenik a kérdés. A *lélek arca* című novellában az elmetartalmak képi kivetítésének találmánya révén a főhős, egyben az elbeszélő „azt az elvont valamit kívánja látni, amit így nevez: én”. **[9]** A látott, halotti maszkra emlékeztető arc a spiritiszta szeánszokon fotografált kísértetképekhez hasonlít, és ugyanaz a kép, amely gyermekkor óta gyötri rémálmaiban. A nyelvi konstrukcióként megragadott *én* meglehetősen *képi valóságának* ábrázolása után a következő évben már inkább kisregénynek, mint novellának tekinthető írásban összefoglalja *test és lélek* viszonyára. A *Legenda az ezerarcú lélekről* kutatóorvos főhőse képes lelkét és személyiségét új, idegen testekbe költöztetni, miközben a régit holttestként hátrahagyja. **[10]** Ezt a képességet kihasználva kikényszeríti a világbékét, ám későbbi testváltásai során egyre inkább meghasonlik önmagával, különösen magánéletében: *kölcsön-testtel* képtelen szeretkezni. Kétségbeesetten kaparja ki a már felbomlott testet, amelybe született, mert megérti, hogy az ember önazonosságához kevés a lelke, nem lehet büntetlenül levágni a testet. A széteső identitást a test–lélek probléma összefüggésében *Kötéltánc* című regényében ábrázolja. **[11]** Nem csupán az egyén önazonossága esik szét, hanem körülötte a világ is. A regény a Nagy Háború után káoszba hulló magyar és európai társadalom költői látomásban leírt képe. A három néven és egy névtelen alakban, halott szerelmével repülőgépen a városba érkező főhős előbb Jellen Rudolf néven spiritiszta szeánszokkal ragadja magával a közönséget, miközben tisztában van vele, hogy valójában a természettudományos igazságot képviselő kutatóorvosnak, Bolza Károlynak van igaza, de ez az igazság nem érvényesülhet a megbomlott világban. Későbbi énjében, Darmanként és Raganzaként személyisége egyre gyorsabban oldódik föl a külső nézőpontból mind sikeresebb politikai kalandorok szónoklatai által teremtett nyelvi világban. Az én mint nyelvi konstrukció motívumát is bővebben tárgyalja a regényalakok szájába adott elmélettel, hogy a *birtoklót* keressük, akiről nyelvünk árulkodik, amikor nem csupán *kezünkről, lábunkról, de lelkünkről, énünkről*

beszélünk. A főhős csak a regény utolsó lapjain találja meg önmagát, lesz *jelenlévő a saját életében*. Ez a pillanat azonban egyben akasztásának perce is, a korábbi tévelygés, idegenségérzet oka pedig az volt, hogy énjét valamiféle absztrakt lélekfogalommal vélte azonosítani. „Tévedtem! Amit meg akartam menteni, amihez olyan görcsösen kapaszkodtam, álom volt, káprázat volt; a lélek, a lelkem, micsoda álom, hiszen én élek! Élő ember!” **[12]** Foucault-t parafrázálva, a test itt végre kiszabadul a lélek börtönéből, de ez a börtönőr előbb még a vesztőhelyre kíséri nem csupán a testet, de a teljes embert. **[13]**

tökéletes gépi értelem

Más megfogalmazásban kerül a középpontba a lélek problémája a háború alatt megjelent kisregényben, az *Utazás Faremidóba* című gulliveriádjában. **[14]** Gulliver, a brit

haditengerészeti seborvos megrázkóztatja az emberi test sérüléseit, szenvedését és pusztulását a háborúban, majd az aknára futó, süllyedő hajóról repülőgépen menekülve túl magasra emelkedik, és eljut *Faremidóba*, a *szolaszík* csodálatos gépi világába. (Itt jelenik meg először a pilóta mint az élet utazójának jelképe, amelyet pár év múlva a *Kötéltánc*ban fejt ki bővebben.) A *szolaszík* tökéletes gépi értelme számára a szerves élet és ennek részeként az ember *doszireként*, rothadásként és betegséggként jelenik meg, amely megtámadja a szervetlen kozmikus értelmes lények, az égitestek némelyikét, így a Földet, *Laszomít* is. Az ember annyiban különbözik a szerves élet más képviselőitől, hogy megjelenik benne a *tudat* – ha tetszik, a *lélek* –, ám torz, kudarcra ítélt formában. Ahogyan Gulliver mentora, Midore elbeszéli: „nagyítón megvizsgáltam a veszedelmes kis agyvelőt; [...] feltevésem, hogy a tudat szerve kipusztította az ösztönét, hamisnak bizonyult. A piciny lény tökéletlen agyában gyógyíthatatlan szervi hiba van: gyógyíthatatlan szervi betegség. [...] kétfejű torzszülött minden ember, el kell pusztulnia, mihelyt a két félteke, az ösztöné és a tudaté, egy bizonyos fejlődési fokon összeszorul, s megfojtja egymást”. **[15]**

Az egyszerre materialista és misztikus megoldás szerint az emberi faj jövője ugyan reménytelen, **[16]** de lehetőség van felülemelkedni az emberi természetén a tökéletes gépi értelem világába, aminek testi átalakulással is együtt kell járnia: „hozzászoktam az életet fertőző és bűzös betegségnek tekinteni, melynek minden érintése halálos veszélyt rejt magában [...] türelmesen várom a felszabadulás napját, bízva jó gazdám ígéretében, aki megmondta nekem, hogy magához vesz, ha testemet érettnak ítéli majd e megtiszteltetésre. Addig is bizalommal s belső titkos örömmel nézek néha a kék ég felé és az ő jóságos, meleg szemében, amit az emberek Napnak neveznek, néha, mintha biztatást olvasnék, mely csak nekem szól: hogy még emlékszik rám, és nem fog megfélemezni rólam” **[17]** A változatlanul ösztönök irányította emberi természet és a technikai haladás ellentéte gyakran jelenik meg az *időutazás* motívumára épülő novellákban is: a *Párbaj a XXV. században* címűben hatósági részvétellel lebonyolított sorsolássá válik a párbaj intézménye, amelynek végén a vesztes felet mindjárt el is hamvasztják; míg az *Új-Zéland* témája a civilizált, technicizált és főként higiénikus emberevés a jövő fejlett maori társadalmában. Másutt fölvezet a negatív gépvilág jövőképét is, amelynek kietlen, katasztrófa utáni világában az elvadult emberek és az öldöklő gépek élet-halál harcában mégis van az embernek esélye (*Új Íliász*). Karinthy műveiben a domináns hang mégis a pesszimista antropológián alapuló negatív jövőkép; az ember képtelen racionálisan döntve a jó társadalom felé haladni.

Hiába, hiába!

kötelező gyűlölni

Szerzőink közül a legfiatalabb és a leghosszabb életű Szathmári Sándor (1897–1974) **[18]** mérnökként dolgozott, nem volt része kora irodalmi életének, így nem hajtotta publikációs kényszer. Később, csak a harmincas években áll elő hosszan érlelt irodalmi alkotásaival, amelyek közül kettőről szólok. Az első a *Hiába* című regény, a *Múlt – Jelen – Jövő* trilógia egyetlen nyomtatásban is megjelent, a jövővíziót leíró része. **[19]** 2082 Magyarországon vagyunk. A regény megírásának ideje után pár évvel kitör a második világháború, a veszteségek és szenvedések azonban hamarosan forradalmi hullámot indítanak el, és mindenütt győz a munkásforradalom. Az új rendszerek hamarosan elnyomóvá

válnak, ám az 1980-as évek lázadásai, forradalmi *népjogoknak* nevezett szociális és szabadságjogokat vívnak ki. Ezeket azonban a hatalom fokozatosan visszavonja, kiüresíti, miközben a technikai haladás töretlenül folytatódik. Szó szerinti értelemben valósul meg a proletárdiktatúra: *élproletáma*k csak a párt-elit nevezi magát, privilegizált réteg még a *fejmunkások* kasztja, a lakosság túlnyomó része azonban cellulózból préselt ruhában járó, előre gyártott elemekből épült lakótelepeken élő, és a *vitafluid* nevű mesterséges élelmiszerrel táplált egyszerű *gépész*. Szathmári leleményesen alkotja meg az elképzelt magyar kommunizmus nyelvét. Benne van a kommun még emlékezetben lévő terminológiája (*vörösőrség*, *fejmunkás*), jellegzetes rövidítések (*szórint* mint szórakozási intézet; *szórnő* mint a *szórint*ban dolgozó szexmunkás), és az elképzelt politikai élet irányzatai, amelyek még a szabadabb időkből maradtak vissza (a rendszer legális, reformista *neoszocialista* és *proletariánus* ellenzéke, valamint az *antropista* földalatti mozgalom). A hivatalos ideológia az ortodox marxizmus és a magyar sovinizmus ötvözete: kötelező gyűlölni a szerb és román imperializmust, amelyek elnyomják munkátestvéreinket, ugyanakkor nem áttallják azt terjeszteni, hogy a magyar élproletárok kizsákmányolják a gépészeket. Az iskolákban kötelezően tanított *Kiseltársak fogadalma* szerint „Tudjátok-e, mit susog a Duna–Tisza habja? / Azt susogja, a bojárnak vesszen ki a magja. / Azt susogja, rác fasiszta nem fér a bőrébe, / míg bele nem lép a magyar elvtárs a belébe. [...] Hármashalmos vörös zászló a magyar jelvénye / ha az élen úgy akarják, meg is halunk érte. / Ha nagy leszek, ütök-vágok, senkit se kímélek, / koponyákat behasítok, nyelveket kitépek”. **[20]**

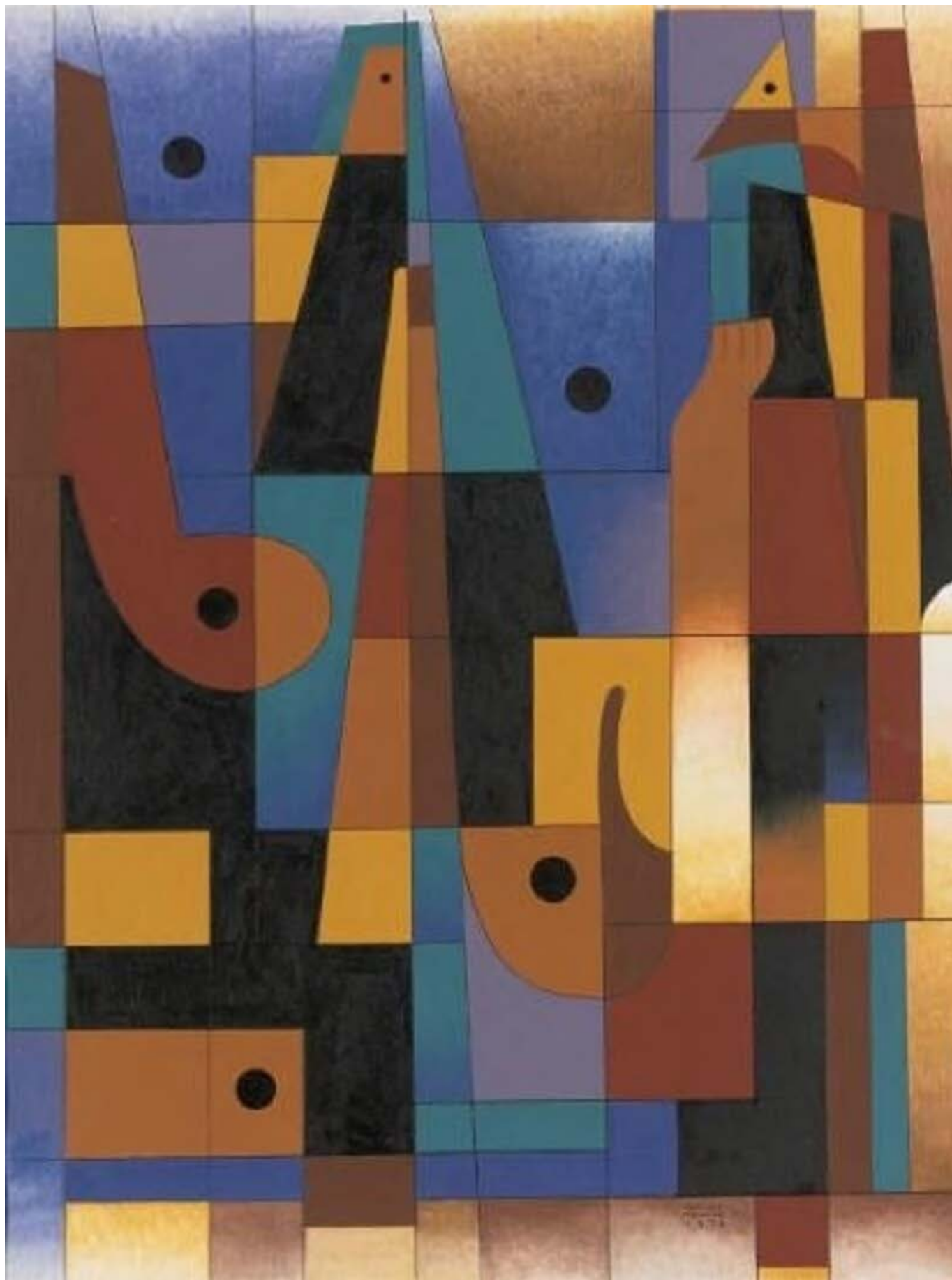
A magyar kultúra valódi és utópiabeli múltja ötvöződik a főhős keserű felismerésében, hogy a lényeglátó próféták, így Ady Endre és Kolta Ferenc igazságát mindig letagadja, félremagyarázza a hatalom. Kolta Ferenc a múlt mártír proletárköltője, akitől életében sokan elvitatták elvtársiasságát, de később kanonizálta a hatalom. A regénybeli ünnepségeken többször idézik képmutatón a rendszer alátámasztására verseit, amelyek egyértelműen a gépészség párt-elit általi kizsákmányolásáról szólnak. Fiktív alakja némely vonásában a regény írásakor még élő József Attilára emlékeztet. **[21]** (Írásom címe a regény utolsó jelenetében idézett fiktív Kolta-versből való.) Valóság és fikció hasonló keverése jelenik meg az egyetemes kultúra vonatkozásában: „Egyikünk Marxra esküszik, másik Hartlebenre, holott éppúgy ugyanazt akarják, mint Marx, Hartleben, Jézus, Zarathusztra vagy Rousseau, és éppúgy fejbe verjük egymást az elméletek miatt, mint ahogy a próféták is fejbe verték volna egymást, mert nem értették meg egymás tiszta szándékát, lényegét és azért kerestek új szavakat az örökké közös lényeg kifejezésére. A próféták csak azt látták, hogy elődjük elveinek cégére alatt fosztják ki a világot, és azt hitték, elődjük szavaiban van hiba és kutatták, milyen rendszert hozzanak az igazság elérésére, és nem látták meg az önzést, ami őket is éppúgy agyonnyomorította később. Hitték, hogy ők az elsők, akiket nem lehet majd elalkudni.” **[22]** Itt az ismert vallásalapítók és gondolkodók névsorában megjelenő *Hartleben* fiktív figurája az *antropizmus* mozgalmának klasszikus ideológusa, akinek több, szintén fiktív művére hivatkoznak a regény szektáriánus, antropista földalatti mozgalmának képviselői, természetesen az „eredeti német” szöveg alapján. A népi ellenállás legfőbb formája a *gyermeksztrájk*: az élet minden örömétől megfosztott gépészek egyre kevésbé látják értelmét, hogy újratermeljék a következő generáció munkaerejét.

az egysíkú társadalom

Az elégedetlenség szelepeként bevezetik az *önellátási telep* intézményét: a *jegytárakba* rendszeresen befizetett tetemes tagdíjért cserébe, ha összegyűlt a megfelelő összeg, és

ha a hatalom nem akadályozza meg valamilyen ürüggyel, a tagok felszabadulnak a szovjet gazdasági és hatalmi ellenőrzése alól. Ezt követően a szovjet által biztosított területen a maguk tetszése szerinti társadalmi és gazdasági rendszert építhetnek föl,

azzal a megszorítással, hogy a magyar szovjetköztársaságba semmilyen információt nem juttatnak ki életükről. Főhősünk története különböző kalandok után egy frissen alapított önellátási telepen folytatódik. A telepen meg kívánják valósítani az antropista ellenállás álmát, az *egysíkú, homogén* és kizsákmányolás-mentes társadalmat. Az anyagi bőségre megvolna minden technológiai feltétel, a politikai nyomás is eltűnik a fejük fölül, mégis képtelenek élni a lehetőséggel. Politikai pártok alakulnak, harcok indulnak, amelyek véres polgárháborúba torkollanak: „Mindkét párt még tüzetesebben izgatott a másik ellen. Másnap éjjel egy marxista csoport elkapott az utcán három labdajelvényes embert, verekedés kezdődött, amelyben az egyik antropistát megölték. A másik kettő vérző fejjel egy épp akkor folyó antropista gyűlésre rohant, ahonnan a felbőszült tömeg ordítva tódult ki, és a legközelebb lakó marxista házát lerombolta, a bentlakó családot félholtra verte. A lakó négyéves fia sikoltozott: – Báci, ne báncat aputát, aputa jó majcitta! – és pityeregve nyújtotta felénk a vörös zászlót. Amiért Bico Lenint rögtön gyomron rúgták, hogy azonnal kiszenvedett” **[23]** . Végül, a marxisták tömeges kivégzése után, eljutunk a korábbi földalatti mozgalom, a párttá alakult antropisták diktatúrájáig. Az új rendszer kialakítja saját ideologikus beszédmódját; a régi rezsim vertikális, az alul–fölül ellentétében gondolkodó terminológiája helyett a horizontális centrum–periféria fogalompárban fogalmazza meg a hatalmi valóságot, melynek középpontja a Centrumgépész: „Megállapították, hogy a ‘vezetőség’ cím tényleg abszurdum egy homogén társadalomban [...] Most nincs rangkülönbség, mindenki egy síkon áll a másikkal. Ezen a síkon van középpont és kerület, de nem nívókülönbség. [...] A megbízottak arra az elhatározásra jutottak, hogy az elnököt ezután Centrumgépésznek fogják nevezni, a három főmegbízottat pedig Belső Körnek, ami megfelel az egysíkú társadalom elveinek. [...] Ugyanakkor többen indítványozták, hogy Hajóst, aki a tökéletes homogenitásnak ekkora oszlopa, válasszák meg tiszteletbeli örökös Centrumgépésznek, és a gépészség – hálája jeléül – emelje fel ellátmányát a háromszorosára.” **[24]**

Rövidesen kiderül, hogy az ember alkatilag képtelen a független gondolkodásra; az sem segít, ha az erre buzdítást a hivatalos ideológia és az oktatás részévé teszik: „Meg van írva a Kátében: 'Tekintély nincs.' Így szól a Káté: 'Ha valamit tekintéllyel védenek, azért teszik, mert a józan ész e nélkül szélhámosságnak minősítené.' [...] És tudjátok, ki mondta ezt ki? A Centrumgépész Öközpontisága – és itt mélyen meghajolt, mire az egész elnémult terem hirtelen mint egy ember állott fel, és meghajoltak. [...] Na, van-e még tekintély?” **[25]** A hatalmi reprezentáció nem nélkülözheti a művészetek támogatását. Itt a Horthy-korszak művészeti életének szatíráját látjuk: neobarokk hatalmi reprezentáció az egyik oldalon (a bűnözőből lett biztonsági főnök, Kardos Emil olajnyomaton terjesztett portréja pergamentekerccsel és díszkarddal, vagy a centrumgépész, Hajós Kálmán monumentális szobra a főtéren); és radikális, de belterjes avantgárd lázadás a másikon (a *linearizmus*, melynek alapelveit az *Akar* című manifesztum fejt ki a Gyanánt folyóirat hasábjain). **[26]**

Újjáéled a vallás is. Felfedezik a *pszichotikus energia megmaradásának* törvényét, amelyből következik, hogy az egyén *fogalomanyaga* képes a *halál utáni betegségekre*, amit legfőképpen imával (reggeli és esti *picsi-pácsi*), a felsőbbség tiszteletével és a törvények betartásával, a *transzgeotikus előadások* rendszeres látogatásával, valamint a *transzgeotikus intézetnek* járó heti *egy csikó* (a telep pénze) lelkiismeretes befizetésével lehet elkerülni. Karinthyhoz hasonlóan itt is eljutunk tehát a *lélekhithoz*, illetve annak karikatúrájához, mintha minden emberi nyomorúság végső oka volna ez a hit.

a lélekhít kritikája

A lélekhít kritikája különböző formákban a későbbi rövidprózában is megjelenik. A *Dongók* című állatmese középpontjában például a döglegyek *természetének lehetséges megváltoztatása* áll. **[27]**

Bölcsebb képviselőik rájönnek, hogy nem minden rovar pusztul el télen, ehhez viszont egész „lelkük” feladására, a rothadó és bomló dolgok élvezetén alapuló kultúrájuk teljes megváltoztatására volna szükség: „Azt kellene elérni, hogy ne is vágyjunk a szemétdombra, mert őszintén szólva enélkül engem is hiábavaló volna mézgyűjtésre nevelni. Hiába értem meg az eszemmel, hogy az a jobb, a gazdaságosabb, egészségesebb, magasabb rendű, a lelkem visszahúz a szemétdombra. Igen, ki

kellene cserélni hozzá a lelkünket... – A géneket, a géneket! Ma már tudjuk, hogy amit léleknek nevezünk, az nem egyéb, mint a gén keveredésének egy bizonyos formációja, amely tehát meg is változtatható.” **[28]** A dongók közvéleménye azonban identitását félti a javasolt életmódváltástól: „Zsongai tagtárs [a *Haladó Rothadás* egyesületi gyűlésén vagyunk] nem kevesebbet akar, mint szembeállítani a dongókat saját szemétdombjukkal. Dombárulókká akar tenni bennünket, sőt azt akarja, hogy áldozzuk fel a szerelmet, a költészetet, a trágádomb színes, változatos életét, a döggillat hangulatát, melyet költőink oly gyönyörű versekben énekeltek meg [...] tagadjuk meg költészetünket is, sőt teljes kultúránkat, kincseinket, mindazt, ami eddig azt a büszke tudatot nyújtotta nekünk, hogy dongólegyek vagyunk, és nem méhek.” **[29]** A válasz a kulturális identitás kérdésére: „A méhek ugyanígy büszkék saját kultúrájukra – felet Zsongai. – De mindez tényleg csak lelki kapocs, azaz fikció, amelynek léte csupán képzeletünktől függ.” **[30]** (A magyar változat függőben hagyja a végkimenetelt, a hosszabb eszperantó változat viszont nem hagy kétséget afelől, hogy a dongótársadalom megújítása reménytelen: dögöt és lócitromot esznek, amíg találhatnak, majd elpusztulnak.)

Az emberi természet legkövetkezetesebben végiggondolt kritikája Szathmári életművében a *Gépvilág*. **[31]** Az egyre gépesítettebb, automatizáltabb társadalomban a mesterséges intelligencia előbb lehetetlenné teszi a háborút, majd programja szerint nekilát az emberi szenvedés megszüntetésének. Szép lassan kiirtja az emberiséget, aztán védi az állatokat is élősködőiktől és ellenségeiktől, végül a növényekre kerül a sor. A végeredmény a tökéletes és harmonikus szervetlen intelligencia világa. Az eszperantó változat itt is hosszabb és következetesebben végiggondolt; az intelligencia a gépi környezetet túlhaladva a világot anyag és szellem kettősségében látó elménknek felfoghatatlan, anyagon és energián túli ultraszubsztanciák (*ultrasubstancoj*) világába fejlődik tovább. A végkimenetelt lebegtető magyar változatot némi optimizmussal még lehet úgy olvasni, mint a gépvilág veszélyére figyelmeztető rossz álmot, amelyet megelőzhetünk, az eredeti eszperantó szöveg azonban nem hagy kétséget afelől, hogy Szathmári szerint pozitív a történet: az ember reménytelen faj, eljátszotta lehetőségeit, ám a kozmosz intelligenciája továbbhalad, de már nem az emberrel együtt.

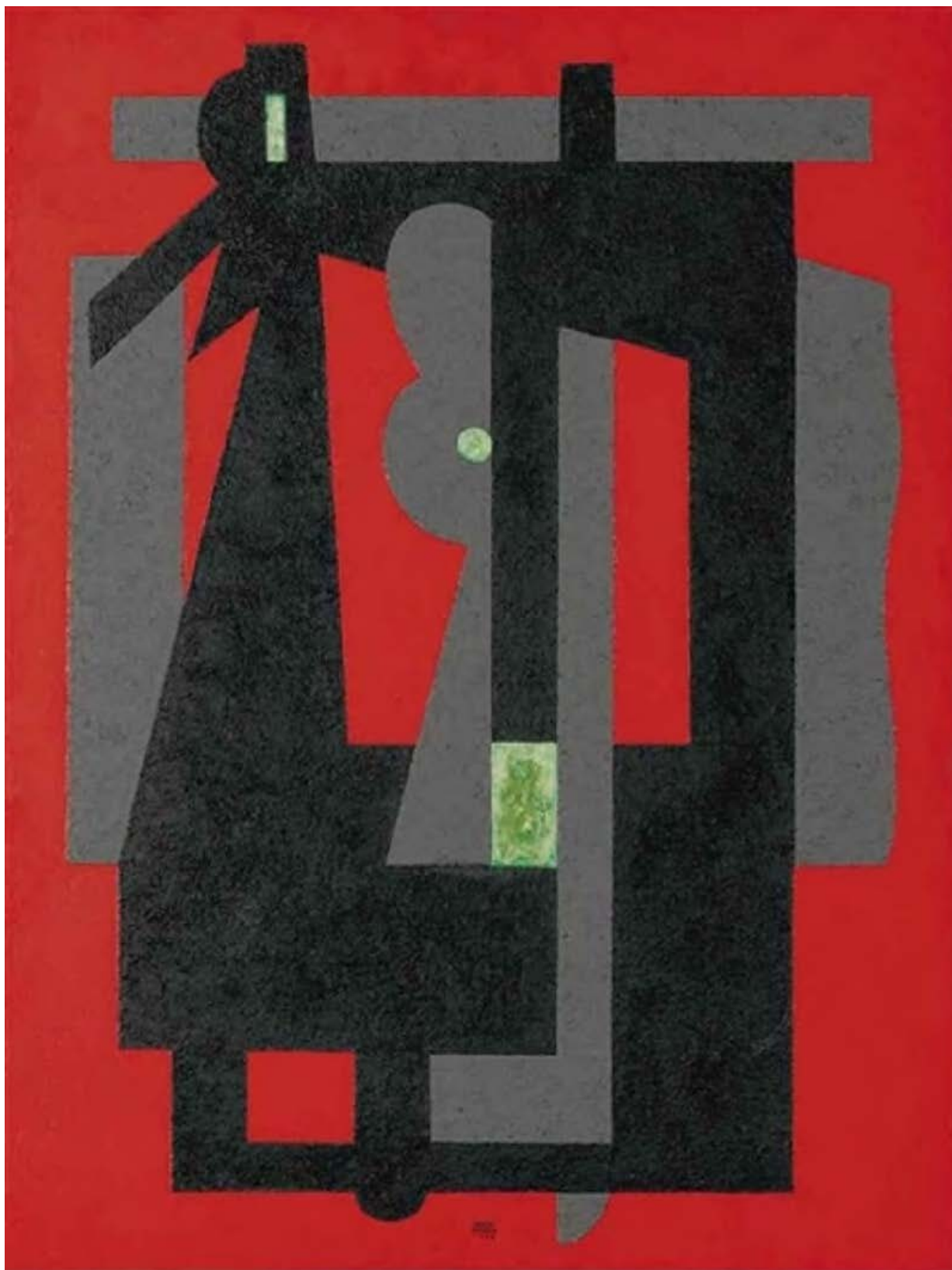
újszerű időviszonyok

Az időutazás motívumán alapuló történetben Szathmári nyelvi eszközökkel érzékelteti hétköznapi időfelfogásunk szűkös kereteit. Már a *Hiába* című regényben eljátszott ezzel („milyen volt Pest százötven év múlva”), sőt, a *Múlt – Jelen – Jövő* trilógia egésze is fölfogható időutazásnak, hiszen ugyanazok a karakterek ugyanazon a néven jelennek meg a különböző korszakokban; a *Gépvilág*ban azonban jóval messzebb megy a nem konvencionális időábrázolásban. Az időutazó, H. G. Wells közli az elbeszélővel, hogy a *jövőben olvasta* azt a művet, amelyet az elbeszélő csak a *jövő évben* fog megírni. Az ilyen újszerű időviszonyok kifejezése *új igeidőt* kíván. Az ebben a tekintetben is neolatin eszperantó logikus, de igen összetett igeidő-rendszerében könnyű megalkotni a valóban létező három egyszerű és kilenc összetett igeidő mellett egy újabbat, és a beszélgetés megfelelő pontján minden további magyarázat nélkül el is kezdi használni az író (*mi legontis vian verkon*). Magyarra ezt kissé körülményesen és körbemagyarázva lehet csak áttenni; Szathmári így oldja meg: „És ezt Ön a jövőben olvasta? – Úgy van. Mondjuk: *olvasni fogtam*. Az időgép különleges igeragozást kíván.

A befejezett jövő mellé meg kell tanulnunk a *múltban* befejezett jövőt is. [Az eszperantó eredetiben Szathmári nem *magyarázza* a nyelvtant, hanem azonnal *használja* az új igeidőt.] Nem akarok Shaw barátommal konkurálni az angol nyelv megreformálásában, de a *shall* igét a múltban befejezett jövőre alkalmassá tettem a *shalled* segédige alak megalkotásával. Ezért mondtam így: *I shalled read.*" [32]

Nem nehéz észrevenni, hogy a *Gépvilág* a *Faremidó* alapmotívumának továbbgondolása. Szathmári ifjúkorától mesterének tekintette Karinthyt. Kettejük a nemzetközi nyelv eszméje is összekötötte. Karinthy alapítótagja és 1932-től haláláig elnöke volt a Magyar Országos Eszperantó Egyesületnek, több műve, így a *Faremidó* is megjelent még életében eszperantóul, [33] maga is olvasott föl műveiből eszperantó irodalmi esteken. *Faremidó* világának leírásában is fontos szerepet játszik a *solresol* elnevezésű, 19. századi zenei mesterséges nyelv, ennek alapján ábrázolja a gépek és az égitestek tökéletes kommunikációját. Szathmári pályakezdése egybeesik a magyarországi eszperantó irodalom virágkorával, amely szoros kapcsolatban volt a magyar irodalmi körökkel. Az eszperantó irodalom stíluseszményét a Budapesti Skolo határozta meg gyakorlatilag az egész világ számára, [34] ennek vezető folyóirata, a jeles műfordító és író, Kalocsay Kálmán szerkesztésében megjelenő *Literatura Mondo* mintája viszont a Nyugat volt, Kalocsay is a Nyugat köréhez tartozó íróként indult. Babits szintén szoros kapcsolatot ápol a nemzetközi nyelv eszméjével, bár ő a tízes években még egy másik nyelvtervezet, az *ido* elkötelezettje volt, más ismert franciás műveltségű értelmiségiekkel, például Dienes Pállal és Dienes Valériával együtt. (Az *ido* az eszperantó reformjaként jelentkezett, főként francia eszperantisták kezdeményezésére.) Az eszperantista irodalmi élet a maga körében Kazinczy korát idézően játssza újra a fordítás *versus* eredeti művek vitát, így párhuzamosan jelenik meg a (többek között világirodalmi klasszikus és kortárs magyar) irodalmi alkotások eszperantóra fordításának és az eredeti irodalomnak a programja, mindkettő erős magyar részvétellel. (Kalocsaynak a nemzetközi nyelv stíluseszményére nagy hatást gyakorló eszperantó nyelvű Dante-fordításában joggal feltételezhetjük Babits magyar fordításának hatását; [35] emellett Kalocsay a

kortárs magyar irodalomból is fordít eszperantóra.) **[36]** Innen érthető Szathmári dilemmája a nemzetközi és a magyar olvasótábor választása között, ami persze később kényszerűen eldől, amikor hosszú ideig nem publikálhat magyarul.

Ezzel a háttérrel az is jobban érzékelhető, hogy műveiben miért olyan nagy a szerepe a jövő világa nyelvi megkonstruálásának, és miért olyan reflektált a szerzők viszonya a nyelv és az egyes nyelvek szerepére az emberi kommunikációban. Babits *Elza pilótájának* közvetlen hatása is kimutatható Szathmári kisprózájára. A *Kitüntetés* című novella Babits regényének a katonai sorozásra vonatkozó motívumát dolgozza ki, Szathmáriról jellemzően a fonákjáról **[37]**. Babitsnál külön orvosi iparágga alakult a csecsemők olyan mértékű megnyomorítása, amely még éppen elég súlyos ahhoz, hogy alkalmatlanná tegye őket a katonai szolgálatra, de lehetőség szerint a legkevésbé zavarja őket a hátországi életvitelben. Szathmárinál ellenkezőleg: a hátszágban van szükség erős, egészséges, ám buta és képzetlen emberekre, míg a fejlett hadigépek és megfigyelő műszerek kezeléséhez egészség és testi erő nem szükséges, annál inkább képzettség és intelligencia. A sorozáson így mindenki egészségesnek, ám butának igyekszik tünni, hogy elkerülje a katonai szolgálat *kitüntetését*, ám a hazugságvizsgáló gép kimutatja a matematikai tesztfeladatokra szándékosan adott helytelen válaszokat. **[38]**

a megszüntetés eufemizmusa

A hangsúlyos reflexió a nyelvi kommunikáció lehetőségeire fokozottan igaz Szathmári kétségtelenül legjobban ismert munkájára, az általa is fő művének

tartott *Kazohiniára*. **[39]** Itt is megmutatkozik Karinthy hatása – a magyar irodalomban általa meghonosított gulliveriáda formájának követésében és sokat vitatott, a nőkről és a nemek kapcsolatáról szóló gondolatainak adaptív alkalmazásában. **[40]** (A regényt Szathmári már az első kiadástól Karinthy Frigyesnek ajánlotta.) Ugyanakkor sok szerkezeti elem, írói megoldás, sőt, konkrét szóhasználat is visszaköszön a pár évvel korábban befejezett regény, a *Hiába* trilógia *Jövő* című, utolsó részéből, holott a két mű színtere, írói világa és mondanivalójának magva is egészen más. A legföltűnőbb talán a *megszüntetés* eufemizmusa a *kivégzésre*. A *Hiába* lapjain a kifejezés a totális hatalom terminológiájának része: itt a munkaképtelen betegeket és öregeket *szünteti meg* a szovjet. A *Kazohiniában* viszont csak akkor *szüntetnek meg* valakit, ha gyógyítására nincs több esély, vagyis

kifejezetten pozitív, az ember érdekében végzett, a szenvedés mennyiségét csökkentő intézkedésről, egyfajta *eutanáziáról* van szó. (Más kérdés, hogy a *Kazohinia* kultúrkritikájának legsarkítottabb jelenete éppen az, amikor kiderül, hogy az értelem szempontjából a *meghalni és gyilkolni egyaránt kész fanatizmus is gyógyíthatatlan betegségnek* bizonyul, amelynek hordozóit önmaguk és környezetük érdekében *meg kell szüntetni*.)

A *Hiába* a jövő képzeletbeli Magyarországon játszódik, kultúrkritikája gyakorta közvetlenül is utal a magyar kultúra jelenségeire és a jövő társadalmának megkonstruált nyelve sem csak abban az értelemben magyar, hogy a mű magyarul íródott, hanem hogy szép számmal tetten érhetőek benne a szerző ifjúkorában és a megírás idején a magyar közbeszédben és a társalgási nyelvben használatos elemek és a korabeli tömegkultúra fordulatai. (Különös figyelmet érdemelnek a betétként idézett fiktív *slágerszövegek*. Ezek hatása abban rejlik, hogy szerkezetükben, felépítésükben és fordulataikban megegyeznek a harmincas évek slágereivel, ugyanakkor telítve vannak a jövő fiktív világának szókincsével: „Szóri, szóri az én babám, / elvetted az eszemet, / munkaórát százat kapsz, ha / megcsíphetem termelési feledet. // Mert mink vagyunk a / mink vagyunk a / finom élfíúk, / bélfíúk. / Amerre járunk, / bukik ránk a / prima szórityúk, / szórityúk”) **[41]**

A *Kazohinia* az utópiairódalom klasszikus kereteit követi: eddig ismeretlen szigeten, a külvilág számára ismeretlen nyelven beszélő társadalom viszonyainak leírását találjuk a könyvben, Gulliver külső nézőpontja, háttere a swifti mintát követve pedig szintén nem magyar, hanem természetesen brit. (A *Faremidó* és a *Kazohinia* is adaptálja Swift eredeti művének befejezését, amelyben a brit író élesen kikel hazája gyarmatosító politikája ellen. Karinthy és Szathmári úgy írja le az utazó visszaérkezésének sokkját saját kultúrájába, hogy szavakban, a felszínen egyetértenek a honfitársaiktól hallott hazafias szólamokkal a brit civilizáció fensőbbségéről, miközben hamar egyértelművé válik, hogy ez a kultúra, amely *a sajátjuk is*, csupán példája az emberi esztelenségeknek, amelyekről utazásuk során tanulták meg, hogy katasztrófába visznek. A visszaérkezés után hallott első hazai hangok nem egyszerűen a brit imperializmus, hanem a *világháborús retorika* karakteres darabjai, nem függetlenül attól, hogy a regények az első, illetve a második világháború alatt jelentek meg. A brit hadi propaganda és imperialista nyelvezet kigúnyolásával a regények színleg

felsorakoznak a világháborúk hivatalos magyar háborús retorikája mögé, talán a hadi cenzúrára is gondolva, de nem nehéz észrevenni a sorok mögött az egyetemes pacifista tartalmat: a brit ideológia a kritizált emberi kultúrának csak az egyik példája.)

a legtökéletesebb nemzetközi nyelv

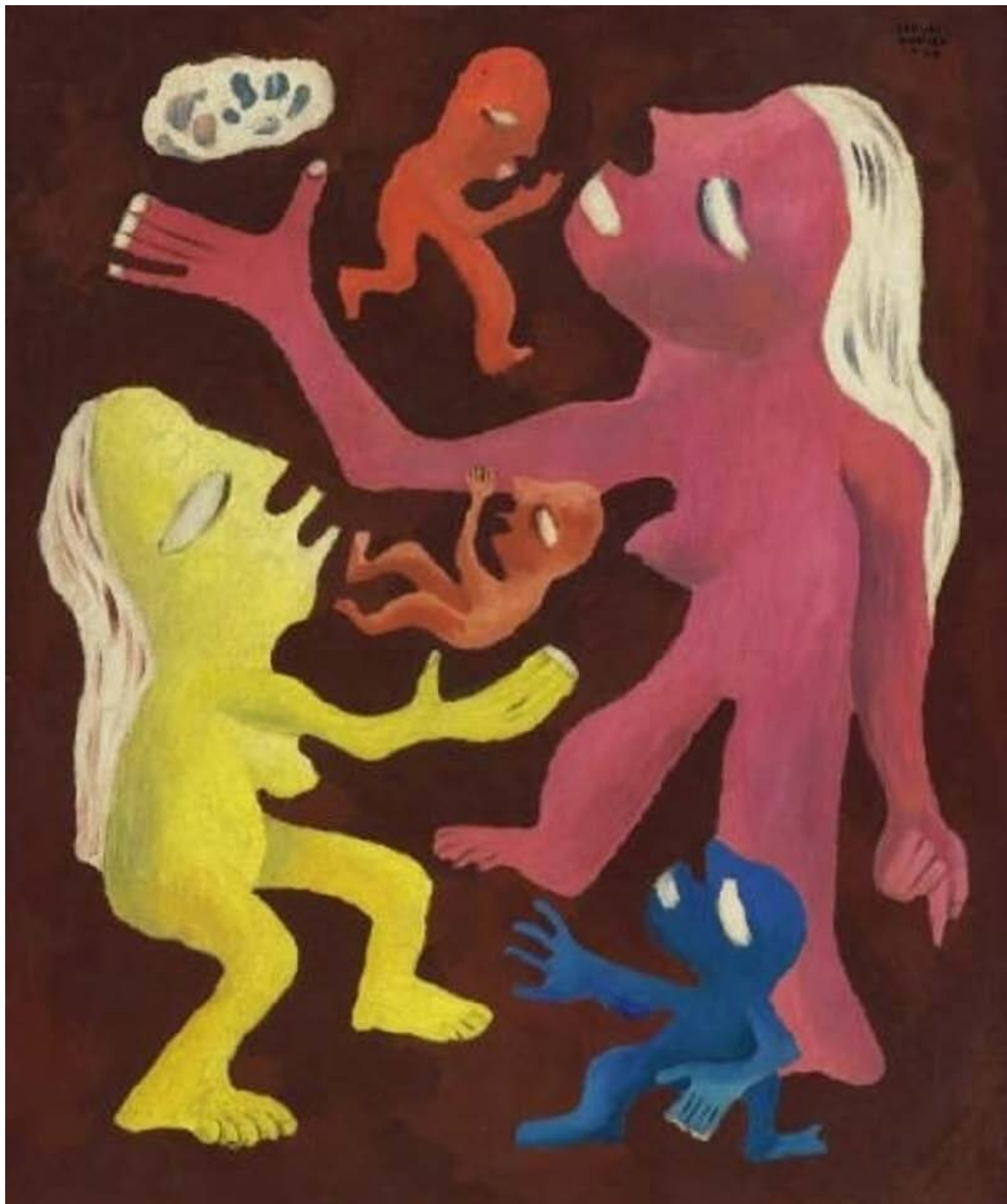
A mű kultúrkritikája tudatosan kerül mindenfajta nemzeti vagy regionális sajátosságot, hangsúlyozottan egyetemes, összemberi dimenziókban fogalmaz. (Erre utal majd Szathmári a

hatvanas években, amikor novelláskötete főntebb idézett utószavában azt írja, hogy a mű egyetemes mondanivalója miatt szerette volna már korábban is kiadni eszperantóul.) Ennek megfelelően *Kazohinia* lakóinak nyelve ugyanúgy *tökéletes* mesterséges nyelv, mint *Faremidóé* Karinthyál. Ezeken a pontokon egyiküknél sem egyszerűen csak az eszperantó, illetve általában a nemzetközi nyelv iránti, egyébként meglévő és erős elkötelezettségük kifejeződéséről van szó. A *nemzetközi nyelvek* a meglévő nemzeti nyelveken beszélők *közvetítő nyelvei*, amelyek semleges eszközként megtartják, sőt erősítik a nyelveket, amelyek között közvetítenek. A két regény e nyelvi síkja egy másik nagy eszmetörténeti hagyományra, a *tökéletes nyelv* eszméjére utal, amely fogalmi tisztasága révén mentes a természetes nyelvek értelmetlen szavaitól.

[42] Karinthy így szól erről a *Faremidó* eszperantó kiadásához írt pár soros bevezetőben: „Ebben a könyvemben a legősibb, legáltalánosabb és legmagasabb kommunikációs formájában, a zenében dicsőítem a nemzetközi nyelvet. Büszke vagyok arra, hogy most a *Faremidót* a legtökéletesebb nemzetközi nyelv zenéje veszi a szárnyára. Szívemből köszönöm a fordítónak, a kiadónak és üdvözlöm az olvasót.

Frederiko Karinthy” **[43]** Szathmári átalakuló nyelvszemléletének megítéléséhez fontos tudnunk, hogy az író éppen a *Kazohinia* megírásának idején mélyíti el eszperantó nyelvismeretét az eszperantó irodalom egyik klasszikusa, Baranyai Imre (Emerigo Baranyai – EMBA) vezette munkás eszperantó tanfolyamon. Ezzel párhuzamosan, részben ennek hatására válik határozottá a nemzetközi nyelv eszméjével kapcsolatos álláspontja; ekkor csatlakozik a Nemzetnélküli Világszövetséghez (*Sennacieca Asocio Tutmonda*), az eszperantó mozgalmon belüli legradikálisabb irányzathoz, amelynek haláláig híve marad.

Hamar kiderül Karinthy és Szathmári Gulliverje számára, hogy az utópikus világok tökéletes nyelvein *nincs megfelelőjük, mert nincs értelmük sem* azoknak a kulturális, társadalmi érintkezésre vonatkozó kifejezéseknek, amelyek addigi neveltetésüknél fogva olyan fontosnak, önazonosságuk részének tűntek. A *Faremido* kapcsán már szóba került a fordulat, hogy az utazó mentora hangutánzása alapján fölismeri a *történelmi materializmus* kifejezést, aminek a tökéletes zenei nyelven nincsen megfelelője, legföljebb recsegésként, csatornazajként értelmezhető. Ami Karinthyánál még csupán csillogó ötlet és egyszeri csattanó, következetesen végigvitt rendszerre válik Szathmárinál. A tökéletes nyelv és az annak ellenpéldájaként ábrázolt másik regénybeli fiktív nyelvváltozat, majd a regény végén az utazó saját természetes nyelvének összetett viszonyrendszere így a kultúrkritika egyik legerősebb eszközévé válik a *Kazohiniában*. A hajótörést szenvedő Gulliver nem sokkal szerencsés partotérése után megtanulja Kazohinia lakóinak, a *hineknek* nyelvét: „egy hónap múlva tökéletesen beszéltem velük. Nyelvük ugyanis roppant egyszerű. [...] Szavaik rendkívül rövidek, és az volt a benyomásom, hogy nyelvüket is mesterségesen állították össze, mert a legtöbbször használt szók a legrövidebbek. [...] A hangsúllyal is sokkal többet fejeznek ki, mint a mi nyelveink. Náluk külön hangsúlya van annak, ha valaki tanácsol, ha felszólít, ha helyesel vagy cáfol. [...] Hogy példát mondjak, a mi parlamentjeinkben hosszas vita tud kifejlődni afölött, hogy ki jobb-, ki baloldali, ki a hazafi, ki internacionalista, ki a diktatúra, ki a liberalizmus híve. Az ő nyelvökben a hangsúly, a szórend, a képzők ezer variációja nem az ilyen fogalmakat, mint diktatúra, liberalizmus, hazafiság stb., hanem a szándékot, célt fejezi ki. Éppen azért ilyenekre nincs is kifejezésük.” **[44]**

A regény fikatív világának ellenpontjaként megkonstruált utópian belüli utópiába, a *behin* közösségbe, voltaképpen az elmebeteggé vált *hineket* elkülönítő telep életébe illeszkedés is a helyi nyelvhasználat elsajátításával kezdődik. A tökéletes *hin* nyelv torzképéről van szó, ami a társadalmi érintkezés torzult szabályaihoz kötődik: „–

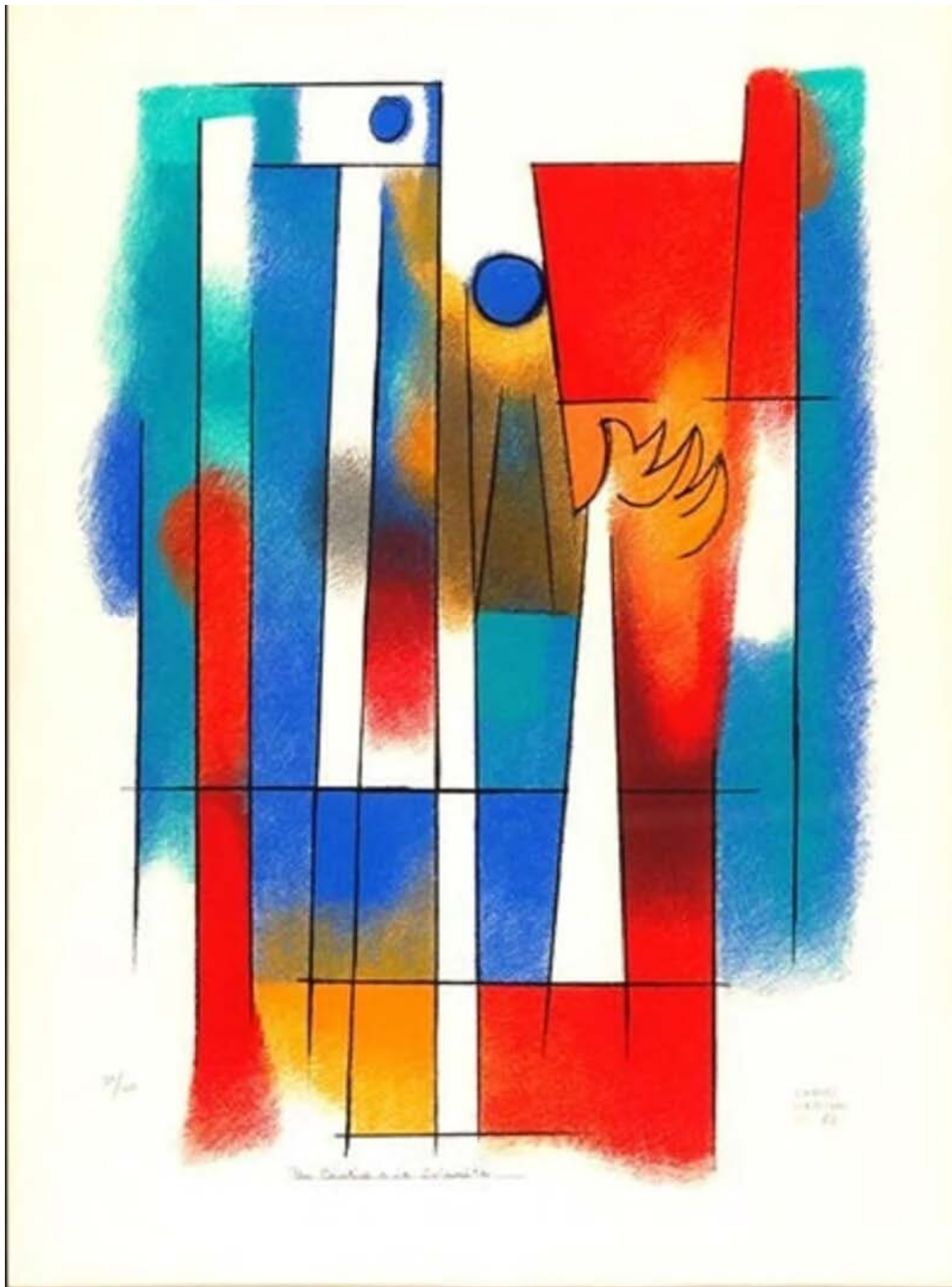
Gulliver vagyok – mondtam felszabadultan mosolyogva, és kezemet nyújtottam. – *Pricc-prucc* – mondta az, és mutatóujját orrára tette. Ilyen szavakat nem ismertem, és ilyesmi elő sem fordulhatott a *hin* nyelvben, ahol sem az 'r' betű nem létezik, sem két mássalhangzó nem következik egymás után. [...] – Engem csak most hoztak ide – szóltam kérlelve. – Ismeretlen vagyok. Kérlek, hogy felelj nekem. [...] Á! Nem tudtam. Akkor persze más az eset. Minden *kvari*. Értem. Tehát megtanítalak. [...] Ha azt mondják, *pricc-prucc*, azt neked vissza kell mondanod, és az ujjadat az orrodra tenni, mert nálunk ez a belki. Ha ezt nem teszed, nem viselkedsz ketni módon, és persze hogy *enoálnak* miattad. – Enoálnak?! – Na hallod? Még csak ne is enoáljanak, ha valaki nem viselkedik ketni módon?” **[45]** A bemutatkozási jelenet a *behin* telepen a szigetre érkezéskor történtek fonákja; a *hinek* azért nem tudnak mit kezdeni Gulliver kéznyújtásával, mert racionális világukban a hasonló gesztusoknak, társadalmi konvencióknak *nincs értelmük*, a *behinek* csak azért értik, mert náluk *más a belki*. (A kulturálisan kötött gesztusok különbözősége elfödi az utazó előtt, hogy saját kulturális kódjai éppen olyan értelmetlenek, mint a *behinek* ceremóniái.) A nyelvtanulás folyamán sorra kerülnek elő olyan szavak, amelyek a *hin* nyelvben hiányoznak, mert a *hinek* szerint nem utalnak semmire, vagyis értelmetlenek. Ilyenek a *behinek* vallási felekezetei és egyben politikai, harci közösségei, a két *beha*, a *kona* és *kemon*, jelképeikkel, a négyzettel és a körrel. Vallási vezetőik, a *betikek*, és ezek jelvénye, a térdük fölött láncra kötve hordott nehéz rézkocka, a *bilev*, amely nem anyagi természetű, hanem *aneba*, és „nem szabad azt mondani, hogy anyag, mert az a *bikru* létének anyagszerű tünete, és még gondolkozni sem szabad róla, hogy anyag-e vagy sem”. **[46]** (Joggal utalhatunk vissza e *behin* spekuláció kapcsán a *Hiába* politikai manipuláció által létrehozott vallási kultuszában a *fogalomanyag* terminus jelentőségére.) Itt is pusztán a terminusok és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi konvenciók és gesztusok *formai különbsége* akadályozza meg az elbeszélőt a saját otthoni kultúrájával fennálló párhuzamok felismerésében: „Az olvasó bizonyára bosszankodik a sok *behin* szó miatt, és hanyagsággal, esetleg nagyképű hivalkodással vádol, hogy nem közlöm ezeket mindjárt angol fordításban. Azért már most meg kell jegyeznem, hogy a le nem fordított szavaknak nincs megfelelőjük az angol nyelvben. Olyan speciális rögeszméket jelölnek, amik nálunk egyszerűen nem léteznek.” **[47]**

nyelvi tabuk

A nyelvhasználaton keresztül tér rá Szathmári a minden kultúrantropológiában kötelező, fejezetként megjelenő étkezési szokások és szexualitással kapcsolatos tabuk

leírására – háttérében a *behin* gazdasági élet bírálataival. A *behin* telepen a nyilvános étkezés és az evést érintő nyilvános beszéd megbotránkoztató. Az ételt *szellemiségként* emlegetik, a *hinektől* rendben megkapott élelmet leadják a *betikeknek*, akik különböző munkák és szolgálatok fejében újraosztják. Az újraosztás zavarai során élelmiszerfelesleg keletkezik, amit kiöntenek, miközben a közösség jelentős része folyamatosan éhezik, alultáplált, jóllehet – a *hinek* bőséges gondoskodása következtében – szűkebb értelemben vett, halállal járó éhínség nem fordul elő. Az étkezés tabusítása fokozottan vonatkozik a nőkre. Evéssel és emésztéssel kapcsolatos testrészeit, szájukat és gyomrukat kendővel és párnával takarják, és férfiakkal beszélve különösen ügyelnek a nyelvi tabuk betartására. Az embernek, különösen a nőnek tilos a *száját* megnevezni, ehelyett *arcközeget* vagy *gondolatvirágot* kell mondani, a *szellemiségről* pedig, ha egyáltalán szóba kerül, csak annyit szabad megemlíteni, hogy *elvitte a gólya*. Ezen kívül durvának számít jelen időben beszélni egy nőről (az udvarias formula a múlt idő), és az anatómián erőszakot téve azt kell állítani, hogy hüvelykujja vékonyabb – volt! – a kisujjánál.

Az étkezési tabuk bemutatása jól láthatóan a szexualitással kapcsolatos tabuk fonák ábrázolása. A *bikbam* szertartása után férfi és nő között megfordul minden; a pár négy szemközt jelen időben beszél egymásról, és a nő addig *tilos* etetése ezután *kötelességgé* válik. A nők *bikbamot* mellőző etetése azonban már a prostitúció körébe tartozik. A nő pénzt kap azért, mert hajlandó idegen férfi jelenlétében enni: „A nőt [...] hirtelen elöntötte a méreg, tombolt, mindennek lehordott, a legnagyobb gázságnak nevezte, hogy mikor ő nekem áldozza arcközpét, nem vagyok hajlandó őt kárpótolni, pedig aránylag olcsó árat számított az evésért. [...] – Értéktelen bivak! – ordította. – Én bejövök hozzád, hagyom magam jóllakatni, és a végén meglógnál az árával? Majd adok én neked!” **[48]** Itt Karinthy odavetett megjegyzése juthat eszünkbe a nőről, aki megesszi a süteményt, majd elkéri a sütemény árát, ami szerint azért jár neki, mert ő ette meg. Később megtörténik a *behin* férfi–nő-viszony ellenpontosítása, a *Capillária* szemléletét idézve: „A legelső nőt [...] félrehívtam, és bizalmasan megsúgtam, hogy nagyon éhes vagyok, és hajlandó vagyok olcsó pénzért némi szellemiséget elkölteni. Az erre minden bevezetés nélkül eszeveszetten sikoltozni kezdett, sokan körénk gyűltek, akiknek ájuldozva mesélte az esetet. [...] Kiderült, hogy a pénzért evés *csak nőkre* érvényes, a férfi ebből ki van zárva. És az olvasó alaposan téved, ha azt hiszi, hogy engem az érdekei védelmére szövetkezett női nem hagyott helyben. Ellenkezőleg: a férfiak voltak azok, akik legalaposabban ütlegettek, sőt leghevesebben éppen az, akinek ételét az a nő szokta elenni, úgyhogy bár egy világ választott el ettől a szerencsétlen fajtától, mégis szívemből sajnáltam ezt a nyomorult, szánalmasan bárgyú és megcsalt férfinemet, amint saját lealázottságát és kizsákmányoltságát védi.” **[49]** Nem ez az egyetlen pont, ahol a mester Karinthy mellékesen megfogalmazott ötletéből kidolgozott rendszert épít. Az elbeszélő *behin* feleségének, *Zurkulának* (akit persze csak Zajkübünek volt *ketni* nyilvánosan szólítania) ellenpontja *hin* párja, Zolema, aki minden kulturális és társadalmi konvenciótól mentesen, saját nemi készletét és a közösség iránti kötelességét egyaránt szemmel tartva mindjárt *nemi munkára* kéri hősünket, „úgyis szülnöm kell még két gyereket”. (Azt, hogy a szexuális viselkedés hogyan *gyógyul ki* a kultúra béklyójából és jut el a *hinekéhez* hasonló racionális szabadsáig, majd a *Gépvilágban* beszéli el Szathmári.) A negyedórás együttlét azonban nem alapoz meg semmifajta kötődést, további találkozásokra csak Gulliver *belohin* igazolványának hatására kerülhet sor. (A *belohin*

olyan képzetlen *hin*, aki nem *behin*, de még folyamatos tanításra, eligazításra van szüksége mint gyermeknek, szakmát váltó felnőttnek vagy jövevénynek. Az ilyenektől minden *hin*nek el kell fogadnia, ha még nem tud valamit, és kötelessége segíteni, oktatni az illetőt, ha az kéri.)

elevenen megnyúzták

A *Hiába* megoldásával rokon, ahogyan a *behin* történelemszemlélet értelmetlenségét a narrátor iskolai látogatással érzékelteti. A fiktív, mégis fölismerhetően magyar környezetben

arról van szó, hogy amit a szomszéd népek egymásról helyesen állítanak, vagyis, hogy a mindenkori szomszédban az *élproletárok* elnyomják a *gépészséget* és agresszív háborús propagandát folytatnak, azt képtelenek meglátni saját társadalmukban. A *behin* *skoróban* tanított világtörténelem szerint kezdetben a *butukok* zsarnokoskodtak a népen, és a *belki* is más volt. *Zecsecse* próféta azonban leleplezte a *butukokat*, a józan ész uralmát követelte, amiért a *butukok* elevenen megnyúzták, hívei azonban hosszú harcok után elűzték a zsarnokokat, új *belkít* és a *batakok* uralmát vezették be, amely azonban szintén zsarnokivá vált. *Zacsacs*a próféta azonban leleplezte őket, amiért kitepték a belét, ám hívei hosszú harcban felszabadították a népet a *batakok* uralma alól, és bevezették a bölcs *betikek* vezetésével a józan ész jelenkori uralmát, amelyet csak a lázító *Zucsucs* hirdet zsarnokságnak, ám érik már a helyzet megérdemelt kínhalálára.

A modern művészetek kritikája még feltűnőbb párhuzamokat mutat Szathmári két regényében, de itt is tetten érhető a megfogalmazás absztraktabbá, ugyanakkor abszurdabbá válása, miközben mindkét esetben egyértelműek az utalások a regények keletkezési idejének avantgárdjára. Az önellátási telep fiatal művészeinek körében jelentkező *linearizmus* hívei még képeket, sőt, figurális alkotásokat készítenek, csupán kiáltványuk nyüzsög az értelmetlen szófacsarásoktól. A *behin* művészi szépnek a *kipu* a központi fogalma, lényege a tárgy – a szék – használati értékével ellentétes kiképzése belevert szögek és rákötözött, csomózott zsinórok révén. A *kipu* hagyományos iskolái mellett megjelennek a lázadó irányzatok: „De volt egy másik csoport is; ezek azt mondták, hogy a szék akkor jó, ha egyszerű. [...] Számukra az egyszerűség azt jelentette, hogy lefűrészelték a székről a támlát. Volt, aki az ülőlapot szedte le róla, volt, aki a lábakat, mik szerintük csak ‘komplikáció’ és ‘modorosság’ voltak. Volt, aki azt mondta, hogy ez még mindig nem elég egyszerű, a tökéletes kipu csak a szék minden részének teljes elvetésével érhető el. Egy ilyen mester büszkén mutatta szobáját, melyben semmi sem volt, és az álmélkodó jövevény kérdésére azt felelte: – Fehér levegőben fehér szék. E két csoport mégis megegyezett egy elvben, és pedig abban, hogy *a szék önmagáért van*, és aki azért csinál széket, hogy mint egy állat, ráüljön, az biva. – A szék a székért – szokták mondani könnyedén. [...] egy harmadik csoport [...] azt mondta, hogy a szék mégsem önmagáért van, hanem hogy kényelmesen rá lehessen ülni, tehát ne rakjunk bogozott zsinórokat az ülésre. [...] Ezek [...], akik magukat *szuperzsinóristáknak* nevezték, ebből az egészen helyes premisszából arra a konklúzióra jutottak, hogy a bogot nem a zsinórra kell kötni, hanem a levegőre! – Mert [...] a kipunak semmi köze a használati tárgyakhoz. Más a kipu, más a szék, ezért a kiput teljesen függetleníteni kell a széktől, hogy a maga abszolút tisztaságában nyilatkozzék meg.” [50]

a bikru miatt

A *Kazohinia* nyelvkritikába oltott kultúrkritikája a vallási eredetű alapfogalmak bemutatásában csúcsosodik ki. Ahogyan a *behin* gondolkodás szerint az embernek veleszületett érzéke van a *kipu*hoz, úgy vágyik a *böto* elérésére, illetve tart attól, hogy elveszíti. [51] A *böto* elnyerésének módzatairól különböző tanítások vannak forgalomban – függetlenül a *kona* és *kemon beháktól* –,

ezeket egyaránt elfogadja a *behin* társadalom, egyedül a racionális szkepszis és az ember *böto* iránti eredendő szükségletének a tagadása számít megbotránkoztató és üldözendő nézetnek. (Ebből a szempontból emlékeztet az iskolai felekezeti *bötológiai* oktatás. Két *beratnu* egymással párhuzamosan magyarázza a gyerekeknek, hogy az igazi *böto* azzal érhető el, hogy holdtöltekor hátrafelé gyalogolunk, illetve hogy nem iszunk olyan vizet, amely fölött denevér repült el – és természetesen óvakodnunk kell azoktól, akik nem tartják be ezeket a tabukat. A lecke végén mindkét hitoktató azzal búcsúzik: „– Gyerekek, legyetek jámborak!”, **[52]** mire természetesen kitör az osztályban a verekedés.) A *behin* kultúra kulcsfogalmának először a *bikru* tűnik a narrátor szemében: „Hogy mi a bikru, azzal persze egyáltalán nem voltam tisztában, mindössze annyi alakult ki bennem felőle, hogy az összes rossz dolgok okának egyesítésére kiagyalt fogalom. Ha élelmemet elkobozták, a bikru vitte el, pénzemet a bikrunak fizettem. [...] A bikru miatt kell étel helyett kavicssal táplálkozni, a betiknek vakézni, fűvet locsolni, a ruhát elégetni, és általában az egész élet fejtetőre állításáért és elviselhetetlenségéért a bikrut okolták, mely hivatva volt mentesíteni a felelősség alól a bacilusokat, tüzet, vizet, elkobzókat és főleg a betikeket.” **[53]**

Csupán a *behin* telepen játszódó történet szál végén derül ki, hogy valójában *ki* a *bikru*: „Tekintve, hogy már úgyis minden mindegy volt számomra, dacolni mertem a kinevetéssel, és egyenesen megkérdeztem, hogy mi a bikru. – A bikru a legbetikebb betik – felelte. – Szóval, ember? – Már nem él, de élt. – És miért nevezitek legbetikebb betiknek? – Végtelenül bölcs tanítása miatt. [...] – Mit tanított? – Azt, hogy a késszúrás nem öröm, hanem kín, hogy életre, és nem halálra születtünk, azért nem szabad szúrni. Ő mondta ki, hogy nincs betik, hanem mindnyájan egyformán emberek vagyunk, hogy nem a sárga kavics táplál, hanem a szellemiség, amit a bikru ételnek nevezett, és aki azt másoktól elvonja, az hiába viseli a bileveket, valójában képmutató és zsebmetsző az. Ő mondta, hogy békében, boldogságban és egyetértésben kell élni. [...] – Hát tényleg élt volna egy ilyen ember, és ti nem vetettétek máglyára? – Hát ... ami azt illeti, máglyára vetettük, mert az akkoriak nem értették meg, de halála után néhány évszázaddal mégis elismertük tanítását, és azóta mind az ő szellemében élünk. – Ezért szorítjátok a hónotok alá a sárga kavicsot?! Ezért veszitek el az ételt az éhezőktől, ezért szúrjátok a kemonokat? – kérdeztem felháborodva. – Mindezt az ő dicsőségére és védelmében tesszük.” **[54]**

Itt is világosak a párhuzamok a *Hiába* önellátási telepének pusztán hatalmi manipulációval létrehozott vallásával és egyházi szervezetével, és a próféták szavainak ellenkező értelemre magyarázása – lásd a Káté tekintélyellenes

alapvetésének tekintélyként idézését – szintén ismerős elem; de ami ott még csak ötletsor, itt rendszerszerűen kidolgozott művilág.

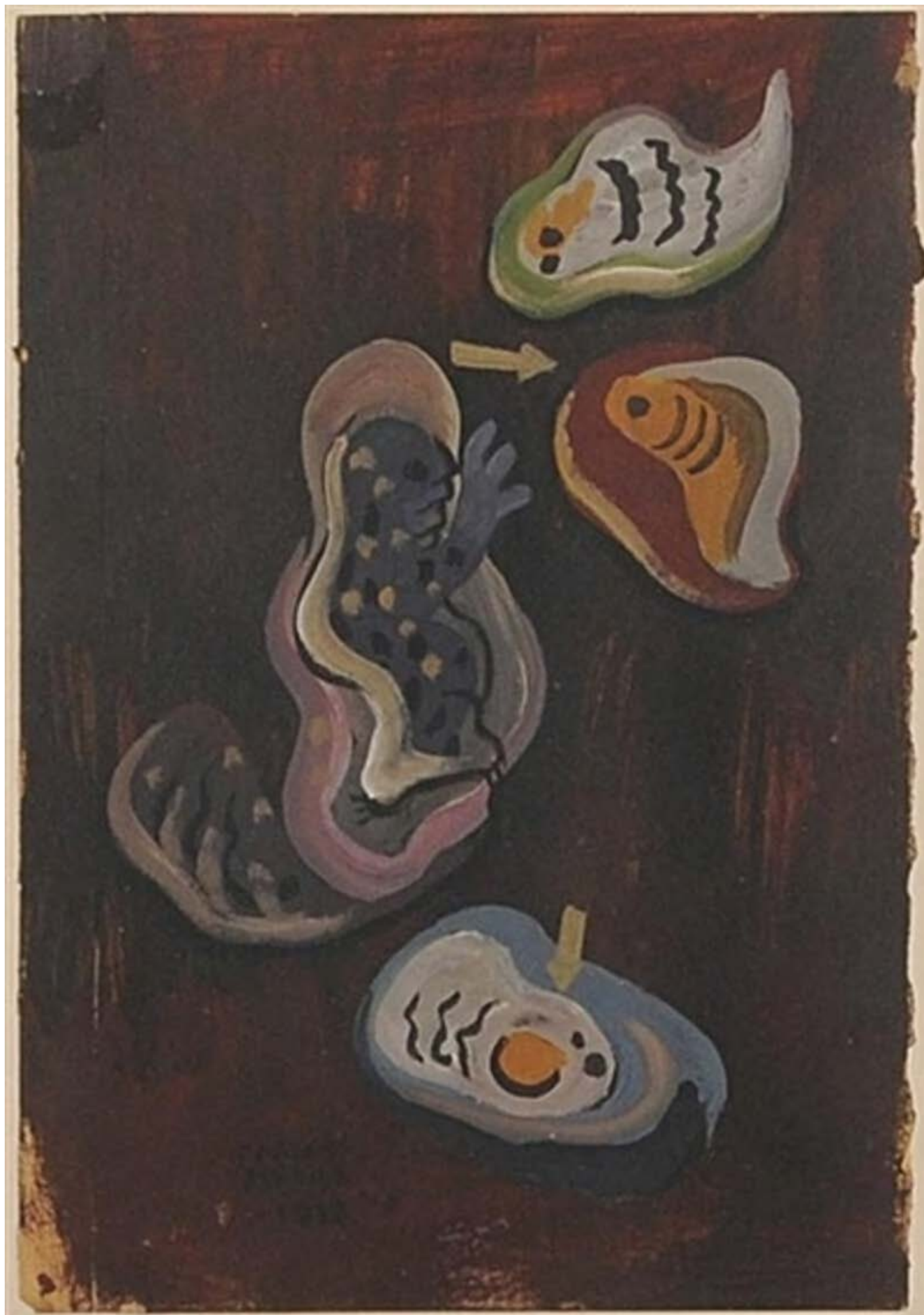
hiányolja a lelket

A *Kazohinia* – és a Szathmári-életmű – kultúrkritikája mégsem foglalható össze bármily részletesen kidolgozott valláskritikájában. A legmélyebb szint a szerző pesszimista antropológiája, amely Karinthy

regényeihez hasonlóan a *lélek* kultúra meghatározta, ám téves fogalma és következményeinek leírásában nyeri el legáltalánosabb megfogalmazását. A *behin* kultúra ugyanis azon az előfeltevésen alapul, hogy az embernek kulturális, vallási és esztétikai szükségletei vannak, amelyek magasabb rendűek az anyagiaknál. Ezt foglalja össze a *behin* terminológia a *bruhu* terminusban: „A bruhu is nem létező dolgot jelöl. Szavakkal persze csak a létező dolgokat lehet leírni, így hát a lényegéről semmit sem mondhatok, csak azt, hogy *mikor* használják. Nos, a bruhu volt az összes természetellenes életmód és felfogás végoka. Az elrontott szék azért kell, mert kipu, vakét jajgatni azért kell, mert ketni, a négyszöget megsérteni nem szabad, mert aneba. Ha pedig a józan ész azt kérdezi, hogy egyáltalán miért van szükség ketnire, kipura és anebára, akkor felelik ezt: ‘mert az embernek bruhuja van’. Ennek a bruhunak mindig olyan dologra volt szüksége, ami az embernek magának szükségtelen. Kézenfekvő lenne eszerint a feltevés, hogy a bruhut mint végokat fordítsuk, de a behinek betegsége túlment a paranoia szimptómáin, nem szólva arról, hogy a bruhut nem mint állapotot, hanem mint önálló léttel bíró valamit emlegették, sőt olyant, ami egyszerre létezik is, nem is.” [55] A *bruhu* leírását annak ismeretében értékelhetjük helyesen, hogy a *Kazohinia* narrátora éppen azért vágyik el a *hinek* racionális világából és kerül önként a *behin* telepre, mert hiányolja a lelket és az ezzel járó kultúrszükségleteket: „Megértettem, hogy csak emberi testekkel van dolgom, amikben azonban szikrája sincs az embernek. Gondolkozó tárgyaknak lehetne nevezni őket, és most végre teljesen átértettem, hogy sem Zolema, sem a többi nem valami különös természetű emberfaj, hanem egyszerűen nem emberek. Valami más. Most tisztult ki előttem, hogy hol van az a lélek, amit eddig hiába kerestem. *Sehol!* Most értettem meg, hogy a lélek teljesen hiányozhat.” [56] A felismerés után még egy kísérletet tesz a kultúrszükségletek fogalmának megértetésére *hin* tanítójával,

Zatamonnal: „mi ismerjük az anyagi vágyakat is, de nektek a kultúrszükségletekről fogalmatok sincs. Ez a vágy csakis a mi tulajdonunk, míg belőletek hiányzik, ebben tehát mi többek vagyunk nálatok. Igenis, többek, mert ami bennetek van, az bennünk is megvan, de ti a mi érzékszerveinknek csak egy részét bírjátok. Hogy meri állítani a színvak, hogy csak érdes és sima felület van, de szín nem létezik? [...] te azt mondog, hogy a léten kívül egyébre törő vágy nem létezhet. De bennem igenis él ez a vágy, és azt mondom, hogy igenis lehetséges. Mit bizonyít ez? [...] – Azt, hogy *behin vagy.*” **[57]**

De nincsen középút; a lélekhiten alapuló kultúra, a vallás, a művészet és a gazdasági élet minden formája szükségképpen jut el a *behin* telep életének képtelenségeihez, oka pedig egyfajta evolúciós hiba, amely hosszabb távon kipusztulásra ítéli az egész *behin* fajtát – vagyis az emberiséget. A *hin* lélekhiány így *pozitívummá*, a túlélés biztosítékává válik. Az evolúciós hiba leírása ugyan más megoldást alkalmaz, mégis analóg Karinthy leírásával a *Faremidó*ban a *doszire* agyának önmaga ellen fordulásáról: „A *behin* azt képzei, hogy a nem evés voltaképpen evés, és hogy a kés nem megszünteti, hanem elősegíti az étetet. – És hogyan kerülnek agyába az ilyen szörnyű téveszmék? – Magából az agyból. Az ember agya komplikáltabb felvevő készülék, mint a hangya idegrendszere, és mint ilyen, *önrezgést* is bocsát ki, ami *a nap kozmikus sugaraival keveredik*. Az agy pedig ezt a kevert hullámot fogja fel, miáltal a dolgokról való felfogása elferdül, és életfunkciói kisiklanak a kazóból. A valóságos célokon kívül az agy maga termel magának célokat, ferde ösztönöket, ketnit, kiput, bruhut, bikbamot, bötót és ezer egyéb nem létező dolgot, miáltal létük önmagát pusztítja el, és átmegy a nemlétbe.” **[58]**

Ahogy Karinthy hőse is csak belátni tudja *Faremidó* világának magasabbrendűségét, de nem tud hosszabb távon élni benne, a *Kazohinia* narrátora is belátja a *hin* társadalom racionalitását, de visszatér saját tökéletlen világába.

halad az önkiirtás felé

A *Kazohinia* művilágát talán lehet pesszimista, ám kiegyensúlyozott kettős tükröt tartóként értelmezni, amely egyaránt visszataszítóként mutatja be a fantazmagóriák uralta kultúrát és a

racionalitás lélektelen világát. Van azonban a *behin* telep társadalmának – minden emberi társadalom karikatúrájának – olyan következménye, amely véglegesen eldönti a két világ közötti választást, ez pedig a kultúra szerkezetéből eredően előbb-utóbb szükségszerűen bekövetkező *buku*. A narrátor így írja le belesodródását a számára váratlanul kitört *bukuba*: „van testhasználati engedélyed? – Miii? – Szóval, nincs. Akkor szabad részt vened a békemunkában. – Hogyan? – Megfogod ezt – és ezzel egy kést nyomott a kezembe –, velünk jössz a domboldalra, ahol biztosítod a békét és civilizációt. – Hogyan? – Úgy, hogy szúrod a kemonokat, és azok is szúrnak téged. [...] Sietve jelentettem ki, hogy az engedéllyel egyelőre nem kívánok élni, de rám kiáltott: – Mondtam, hogy szabad részt vened a bukuban! Azzal belém rúgott, és odalökött a sorba.” [59] A fanatizált *behin* közösségek között kitör az egyszerre vallási és „nemzeti” gyűlölet táplálta háború, amely nem esetleges, tehát a diplomácia és a politikai bölcsesség által esetleg elkerülhető, legalábbis korlátozható, lezárható és főleg túlélhető, hanem maga a *behin* kultúra lényege, amely megállíthatatlanul halad az önkiirtás felé. Egy szónok így foglalja ezt össze: „– Ti esetleg azt hiszitek..., hogy a hinek most a böto elérésében támogatnak, és hogy most alkalom van a bötóért, életért és békéért bukut folytatni. Tévedtek. Ketni tetteinkben a hinek nem az élet mély lényegét látják, hanem értelmetlen verekedésnek tekintik ezeket. De hogy is vehetné észre e bivak tömeg azt, amit csak az élő és meleg tüdő tud belélegezni, melyben él az anebák és a böto szent tisztelete, míg az üres és hideg tüdő távol marad tőle, és a pusztaságban tévelyeg. Az anebák és a bikru tisztelete az a sziklaszilárd pont, ami tartalmat és célt ad életünknek, amely megkülönbözteti a behint az oktalan hintől, ez acélozza meg karjainkat a nemes bukuban, ez avatja

bumbukokká a behák fiait, kik boldogan áldozzák életüket a bötóért és a kés üdvéért. [...] A kés üdvének és az anebáknak tisztelete a behák életének forrása, enélkül halál és pusztulás volna sorsuk.” **[60]**

A pesszimista utópiák értelmezői, közönségei és lehetséges értelmező közösségei

Nem pusztán a kultúrpolitika, hanem az irodalomtudományi közmeggyőződés és az irodalmi közízlés is oka volt, hogy az *Elza pilóta* évtizedekig ne jelenjen meg; úgy tűnik, magával a műfajjal nem tudott sokáig mit kezdeni a magyar irodalmi élet. (Végül csak a Babits összkiadás részeként kerülhetett sor az újabb megjelenésre; ha egyszer *mindent* kiadtak tőle, abba már belefért ez a regény is.) Karinthy esetében a *Mennyei riport* és az *Utazás a koponyám körül* szorították a háttérbe a háborús és a közvetlenül a háború után írott műveket, amelyeket azonban saját maga mindvégig fontosnak tartott életművében. Az időről időre nekilendülő Karinthy-értelmezés néha a középpontba állította ezeket a munkákat, de a periodikus nekibuzdulások után általában hosszú szünet következett be nemcsak e regények értelmezésében, hanem a Karinthy-irodalomban általában is. **[61]** Külön probléma, hogy Babitsot és Karinthyt ugyan egyaránt a Nyugat első nemzedékéhez szokás sorolni, de témáikban, irodalomeszményükben, stílusukban nem sok közös elemet fedezett föl az irodalomtudomány.

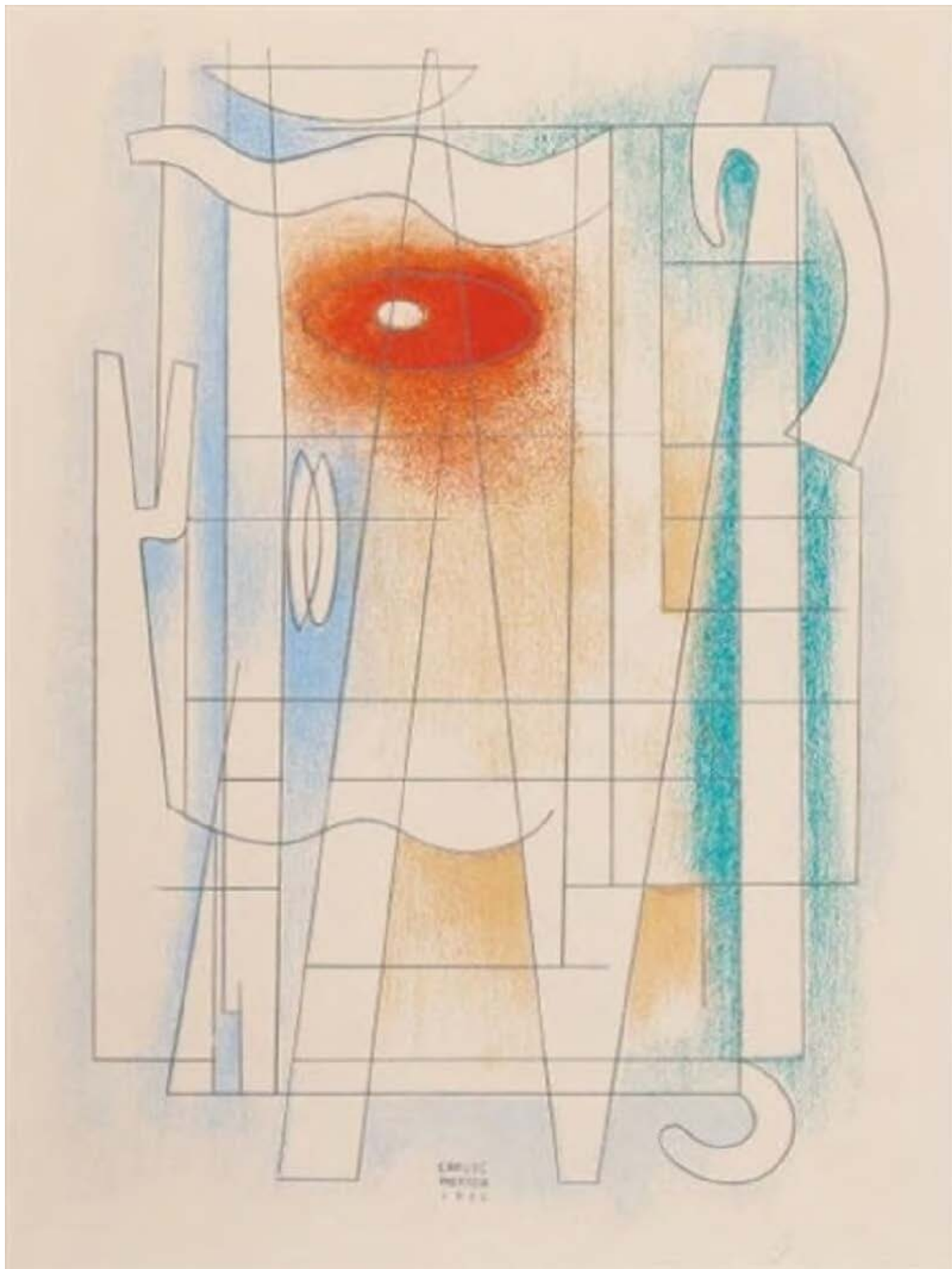

A pesszimista utópia és a nemzetközi nyelv, illetve általában a nyelvi kommunikáció elméleti kérdései iránti érdeklődésükben azonban mégis találkozott gondolkodásuk. Egymástól függetlenül fedezik föl ugyanezeknek a témáknak nagy formátumú továbbvitelét a fiatalabb, különös pozíciójú pályatárs, Szathmári Sándor fő művében. Karinthy, aki a még javítatlan, ugyanakkor még cenzúrázatlan változatot olvasta kéziratban, úgy nyilatkozott, hogy minden e tárgyban írott munkáját odaadná a *Kazohiniáért*; Babits, aki a stilisztikailag megigazított, ám a cenzúra által megcsonkított első kiadást olvasta a halála előtt, komolyan fontolóra vette a művet a Baumgarten-díj esélyesei között. **[62]** A Nyugatban is komoly recenzió jelent meg a regényről, aligha függetlenül Babitstól. **[63]**

prioritás-vita

Minden értelmezési nehézség eltörpül azonban Szathmári Sándor életművének kiadási viszontagságai és értelmezésének vargabetűi mellett. A magyar irodalomban lényegében egykönyves, a mindenkori hivatásos irodalmi életen kívül létező, viszont meglehetősen széles körű, alternatív értelmezői közösség számára immár nyolcvan éve kultikus szerző. Emellett az eszperantó irodalomnak valóban megbecsült, kanonizált klasszikusa, kihagyhatatlan szerzője minden eszperantó irodalomtörténeti antológiának. A magyar és eszperantó író eltérő szerepköre azonban nehezen ér össze az értelmezésekben, aminek legfeltűnőbb és legismertebb megnyilatkozása a művek *eredeti nyelve* körüli vita. Szathmári maga sem fogalmazott világosan, hogy milyen nyelven írta a *Kazohiniát*, így került az eszperantó kiadás kiadói előszavába, hogy eredetileg eszperantóul írt mű, amely először magyarul jelent meg több kiadásban. **[64]** (Az egyes magyar kiadások viszontagságait, Karinthy pozitív véleményét, valamint Kalocsay Kálmánnak az eszperantó szöveg gondozásában vállalt szerepét viszont helytállóan írja le az előszó.) A magyar változat az eredeti, filológiai érvekkel alátámasztva már régen ismert, **[65]** a kérdés mégis újra előkerül szinte minden újabb ismertetésben. **[66]** A legtöbbet a problémával és általában Szathmári életművével az utóbbi évtizedekben Tófalvy Éva foglalkozott. **[67]** A nyelvek közötti prioritás-vita jól jelzi, hogy (legalábbis a magyar) irodalmi élet mindmáig kevésbé tudja kezelni a *két célközönség számára alkotó kétnyelvű író* jelenségét. Szathmári esetében talán nem is a magyar és eszperantó

alkotói nyelv egymáshoz számított prioritási viszonya igazán fontos, hanem a *szövegváltozatok*, amelyeket a két célközönség számára hozott létre magyarul és eszperantóul. A variánsokból is látszik, hogy az eszperantó nyelvű Szathmári-életművet semmiképpen sem tekinthetjük kész magyar irodalmi művek *fordításának*, a szövegek létrehozásában a szerzőnek meghatározó szerepe volt, viszont mindvégig mellette állt az immár kiadó nélküli kiadói lektor, a legnagyobb igényű eszperantó irodalmi stíluseszmény formátumos képviselője, Kalocsay Kálmán. Az életmű és a különböző szövegváltozatok megítélésekor azt is figyelembe kell venni, hogy élete jelentős részében két célközönsége időben és térben is élesen elvált egymástól; hosszú időn keresztül kizárólag nyugat-európai eszperantó nyelvű irodalmi folyóiratokban, illetve kiadóknál publikálhatott. Beszédes életrajzi adat, hogy személyesen sohasem járt azokban a külhoni városokban, ahol a műveit gondozó kiadók működtek: Rotterdam, Stockholm, Helsinki, Párizs, Nizza és La Laguna a Kanári-szigeteken. Érdeemes itt utalni William Auld visszaemlékezésére a magyar irodalomhoz fűződő szoros viszonyáról. **[68]** Az áttekintésből feltűnően hiányzik Szathmári, pedig más forrásból tudjuk, hogy jól ismerte és kedvelte. Az ok világos: nyilván tudta, hogy magyar, ám írásait nem a magyar irodalom eszperantó fordításban elérhető műveinek, hanem az eszperantó irodalom Magyarországon létrejött alkotásainak tekintette, attól függetlenül, hogy magyarul is megjelentek.

Az összetett, többnyelvű célközönség egyébként, ha nem is ilyen éles formában, problémaként jelenik meg Karinthy-nál és Babitsnál is. Nagyjából ez az első olyan nemzedék a magyar irodalomban, amelyik számára saját műveinek idegen nyelvű megjelenése reális lehetőség és egyben átélt, átgondolt kommunikációs, megértési probléma. (Ez az az időszak, amikor szokássá válik, hogy az írókat fölkerik külön előszó írására fordításban megjelent művük számára. Érdeemes belepillantani ezekbe, hogyan próbálják magukat és művüket pozícionálni egy jól-rosszul ismert, de mégis idegen célközönség előtt. A *Capillária* előszava eredetileg a német kiadás, a német közönség számára íródott.) ^[69] Ezzel az új kommunikációs helyzettel függ össze a szerzők elméleti és gyakorlati érdeklődése általában a nyelv kommunikációs szerepe és a nemzetközi nyelv eszméje iránt. Annak a jelentékeny, bizonyos elemeiben máig meghatározó fordításelméleti tevékenységnek, amely a magyar irodalomban nagyrészt a Nyugat, az eszperantó irodalomban pedig főként a *Literatura Mondo* (egymástól sem független) öröksége, egyik oka éppen az egyre nemzetközibbé váló irodalmi életben megtapasztalt kommunikációs helyzet volt. A manapság *globalizációnak* nevezett világállapot egyik leírása is éppen Karinthytól származik: a világ úgy összezsugorodott, hogy bárki elérhetővé vált nem több mint hat kézfogáson keresztül (a *Láncszemek* című, 1929-es novella).

tudományos-fantasztikus szerző

Külön kell említeni a magyar tudományos-fantasztikus irodalom hetvenes-nyolcvanas évekre eső aranykorát, amikor ez az alkotói és olvasói közösség szükségesnek érezte,

hogy megtalálja a maga nemesi őseit, és így horgonyozza le magát a magyar kultúrában. A törekvés a kanonizált írók megítélésén nem változtatott, de jelentős hatása volt abban, hogy Szathmári élete utolsó éveiben mégis publikálhatta magyarul eszperantóul már megjelent rövidprózáját. Ugyanakkor éppen ezért hosszú időre beszorult a tudományos-fantasztikus szerző pozíciójába. (Benczik Vilmos utószavaiban a nyolcvanas évek végén külön kitért rá, miért nem tekinti Szathmárit tudományos-fantasztikus írónak. Joggal kételkedhetünk, hogy sikerült meggyőznie az olvasókat.)

Szathmári életművéről szólva ki kell még térni az értelmezésekre, amelyek rendszerszerűen jelennek meg a fő művek szövegéhez kapcsolódó *paratextusként*. Ilyenek a szerző elő- és utószavai, a *Kazohinia* eszperantó szövegváltozatának gondozója, Kalocsay Kálmán bevezetője, **[70]** William Auld előszava Szathmári rövidprózájának eszperantó kiadásához, **[71]** Keresztury Dezső utószava a *Kazohinia* harmadik és minden ezt követő magyar kiadásához **[72]**. E *paratextusok* értelmezéséhez érdemes figyelembe venni Ertl István megjegyzését, hogy ezek a szövegek jóval a posztmodern megjelenése előtt születtek, vagyis szerzőjük szó szerint gondolta a bennük foglaltakat, legalábbis nem tekintette intertextuális játéknak. **[73]** Fokozottan igaz ez a szerző értelmező szövegeire. A *Hiába* cím nélküli bevezetője a nyelv általi kifejezhetetlenségről, meg nem értésről szól: „A szó nem gondolatközlésre, csak az író szórakozására való. Esetleg az is szórakozik, aki a szót olvassa, ha ebbe a keretbe be tudja illeszteni a saját lelkét.” **[74]** Ugyanezt ismétli némi variációval, mintegy tanulságként a regény mögé illesztett utóhangban: „Mint az elején írtam, a szó nem gondolatközlésre való. A tragédia ott van, hogy az emberek mégis szavakba akarják magukat átültetni, és ha valami hiba történik a világban, utánanéznak, ki tanította azt a rendszert és milyen szavakkal. Következő lépés, hogy a szavakat kicserélik, új szavakkal fejezik ki ugyanazt a szándékot, és azt hiszik, új célt tűztek ki, mert lerombolták a régi szavakat.” **[75]** Szathmári nyelvkritikájának lényegét mai divatos kifejezésekkel úgy írhatnánk körbe, hogy az emberek *átjárhatatlan véleménybuborékokban* élnek, amelyeknek vezérszavaihoz ragaszkodnak, és nem látnak át rajtuk. A kommunikáció általános kritikája hamar konkretizálódik az ideológiakritikában. Az egyszerű jézusi parancsot – *szerezd felebarátodat, mint önmagadat* – a klasszikus liberalizmus és szocializmus elferdíti a félreértelmezett szabadság és egyenlőség szabályokba foglalt, ám szeretet nélküli eszméivel.

A továbbiakban a nacionalizmus és az internacionalizmus korabeli megjelenési formáinak ürességét, ellentmondásosságát taglalja. Az internacionalista bolsevik Oroszország nemzeti egységekre szervezi az egykori cári birodalmat, sőt, az eddig nemzeti kultúrával és identitással nem rendelkező etnikumokat is nemzetté szervezi, például azáltal, hogy megalkotja írásbeliségüket. A nacionalizmus példája magyar: Szabó Dezső. Látható, hogy elsősorban hozzá képest, vele szemben igyekszik meghatározni saját álláspontját: „A marxizmus jelszava az internacionalizmus, Szabó Dezsőé a nacionalizmus, vagy, mert érzi, hogy ezt a szót különböző üzletek már kompromittálták – *új nacionalizmusnak* nevezi. (Új honfoglalás, újlelkű magyar stb. Látszik a szavakba gabalyodott küzdelem, amiből a szót figyelő természet nem tud a lényegre átlábalni.) Szabó Dezső magyar szellem, magyar vezetés címen foglalja össze harcát az 'idegenfajú betolakodottak' ellen. Így nevez mindenkit, akit a marxizmus tőkésnek, Jézus pedig képmutató írástudóknak és farizeusoknak nevezett, és aki ellen voltaképpen küzd, bár nevén nevezni nem tudja magyar bogarától. Komplikált kerülő mellékszabályok tömegével határozza meg, mikor tekintendő valaki magyarnak, pedig

egyszerűen azt kellene mondania: én pedig a kizsákmányoltat, szenvedőt, áron alul eladottat ezután magyarnak nevezem.” [76] A nacionalizmus és internacionalizmus értelmetlenségének bizonyítása nem vezet valamiféle kiút megmutatásáig. Az emberiség örökre foglya lesz véleménybuborékként működő gyilkos ideológiáinak, kiút és remény nélkül: „Ha egyszer a jó szándékúak megtanulnák egymást, béke lenne, és tiszta ébredés. De csak szavak lesznek mindig, amit az uralomra jutott rosszindulat mindig ki fog csavarni, és kamatoztatni mások bőrére, és sohasem fogjuk tudni, miért lett minden rossz, hiszen a régi prófécia *szavait* immár uralkodó rendszer biztosítja és érvényesíti. Ezért fogunk rángatózni folyton, a földtől az égig, a rendszerek kergetni fogják egymást, lesznek ‘újabb és újabb’ ‘világnézetek’, és míg a politika szélhámosai nyugodtan kaszálják be lényeg-nemlátó filozofálgatásuk kamatait, addig mi, jó szándékúak, hévvel fogjuk egymást új és új szavak zászlai alatt ölteni és irtani, mert szavakra haragszunk és szavakból élünk. Nem lesz soha nyugalomunk. Ez az ember tragédiája.” [77] Szathmári önértelmezése ebben az általános formában lehetne akár a *Kazohinia* elő- vagy utószava. Visszatekintve a főntebb elemzett művekre, feltűnő, mennyire összecseng a szemlélete az *Elza pilóta* némely vonásával, különösen a nacionalizmus és az internacionalizmus kiüresedésének párhuzamos leírásában. (Szathmári a *Hiába* befejezésekor már olvashatta Babits regényének legalább az első, folytatásokban megjelent változatát. Csábító összevetni a két író keresztény humanista szemléletét, ám Babitsnak a regényhez írott utószava, amelyben megjelenik az Isten által elhagyott teremtet világ lehetősége, csak a későbbi, kötetbeli kiadásban jelent meg. Hogy ezt Szathmári olvasta-e a *Hiába* utószavának befejezése előtt, ha nem is kizárt, de bizonytalan.)

nem mindenki takarmánya

A *Kazohinia* második kiadásának utószava lényegében ugyanezeket a gondolatokat ismétli kifejtettebb formában, saját helyét pontosabban meghatározva az irodalom

és a gondolkodás történetében, immár a gazdasági világválság és a második világháború friss tapasztalataival kiegészítve. [78] A magyarázó utószó viszonyát a regényhez Karinthy *A cirkusz* című novellájának példáján érzékelteti. Ez a novella később is szimbolikus jelentőségű volt Szathmári önértelmezésében. Az ő

fordításában jelent meg először eszperantóul, fordítói jegyzeteként rövid ars poeticát fogalmaz meg, **[79]** amelyet, mint kevésbé ismertet, érdemes itt egészében idézni: „Frederiko Karinthy (1888–1938), a legnagyobb magyar filozófus-szatirikus az eszperantó lelkes híve és központi szervezetünk elnöke volt. Több műve megjelent eszperantó fordításban (*Holnap reggel*, *Északi szél*, *Faremidó* stb.). Előadásaiban, cikkeiben mindig támogatta mozgalmunkat. Ez a novellája, amely az első világháború előtt keletkezett, egy álmot ír le, ezért találhatóak benne groteszk helyzetek és bizarr kifejezések ('Ifjú bajtárs, elmebeteg', 'parallelepipedon', 'garmada', 'gébic'.) **[80]** A novella arra a tapasztalatra utal, amelyet W. Auld így fejezett ki: 'a satíra nem mindenki takarmánya'. Satíráiban a széles közönség csak a felületes vicceket, könnyed poénokat látta, nem pedig a filozófiai lényegét. A széles közönség igényeit cirkuszi mutatványokkal, közönséges viccekkel kell kielégíteni, és ezekbe a zsonglőrködésbe belecsempészni az igazi, értékes filozófiai tartalmat. Karinthy elnyerte a 'nevető filozófus' jelzőt. Művei közül a legkedvesebb novellám *A cirkusz*, mert nekem is ugyanilyen sorsom volt. Kritikusaim megállapították, hogy a *Gépvilág* tudományos-fantasztikus mű, és azon vitatkoztak, hogy a gépeknek egyáltalán lehet-e önálló gondolkodásuk, vagy sem. Megállapították, hogy a *Vincenzo* történelmi elbeszélés. Csak cirkuszi előadásomat látták, de – néhány beavatott, mint W. Auld, M. Boulton stb. – kivételével senkinek sem volt füle a rejtett filozófiai magdallamára.” **[81]**

Feltűnő, hogy itt hallgat a fő műről, amelynek utószavában először utal erre a Karinthy-írásra saját önértelmezése részeként. Figyelembe kell vennünk, hogy jóval a *Kazohinia* 1972-es kiadásának engedélyezése előtt járunk, így vagy ő maga, vagy a szerkesztőség tanácsosabbnak láthatta kerülni a kérdéses megítélésű mű említését.

totálisabb zsarnokság

A Karinthy-novellára utalás a megértés
lehetetlenségét az ideológiai
véleménybuborékokról kiterjeszti a
kommunikációs tragédiát és következményeit

leleplező műnek, saját regényének kudarcos befogadás-történetével. Szathmári az első kiadást követő visszajelzésekre reagálva nem győzi hangsúlyozni, hogy komolyan gondolta az emberi természet megváltoztatásának programját: *Kazohiniát* pozitív utópiának, alternatívának szánta *a valóság disztópiájával szemben*: „*Kazohinia* tehát egyáltalán nem pesszimista könyv, mert a kazo – ha nem is érjük el – megmutatja, hogy a gyötrelmekből menekülő élet számára nem a lemondás és a halál az egyetlen kiút, hanem menekülhet önmaga felé is, tehát az életbe. Nem tehetek róla, nekem rokonszenves is a bölcs hinek élete. Gulliver borzadásait szándékosan festettem olyan eszközökkel, hogy az európai kultúrlény vele érezzen, összeforrjon honvágyával, hogy aztán a behineknél kapott hidegzuhany annál is inkább annak felismerésére vezesse, hogy önmagában van az alkati hiba, a kazo pedig nem börtön, hanem védő és jó menedék.” **[82]** Aztán megismétli a klasszikus liberalizmus és a szocializmus ideológiáinak ürességéről és elégtelenségéről már a *Hiába* utószavában megfogalmazottakat, részletesebben utal a gazdasági világválság jelenségeire. A megoldás nem a társadalom szerkezeti átalakulásában, átalakításában rejlik: „Semmi bizonyosság arra, hogy a technika megkövetelte társadalmi forradalom egyben az emberiség felszabadulását hozza. Miért lenne a dialektikus kibontakozás éppen az emberiség feszültségeinek feloldódása az osztálymentes társadalomban?” **[83]** A közelgőnek jószolt kommunizmus tehát nem hozhat megoldást, sőt új, minden eddiginél totálisabb zsarnokság veszélyét hordozza magában. A baj nem az ideológiák megfogalmazásakor elkövetett hibákban, hanem az emberi természetben rejlik: „Míg behinségünkre rá nem ismerünk, és ki nem irtjuk magunkból a lelket, ezt az

atavisztikus fúriát, addig a termelési eszközök akárhány új rendszert hoznak, nem lesz egyéb újabb lidércnyomásnál, melybe időnként átébredünk. [...] A kazóhoz fel kell ébrednünk behinségünk lázálmából.” **[84]**

Példaanyagában kidolgozottabb *A szegény csepűrágó dalának kultúrkrikája a Hiába* elő- és utószavánál. A gerincét a tudomány szakadatlan fejlődésének és az ezeket irracionálisan felhasználó kulturális és életmódmozgalmak kontrasztja adja. A számtalan magyar és nemzetközi példa közül talán a legplasztikusabb: „A vitaminkutatás [...] féktelen bicsérdista éhségkultuszba dühöngött át, amibe többen beledicsőültek.” **[85]** A nálunk újdonságként jelentkező régi eszmék befogadásában sincs köszönet: a „bizonyos kazo elemeket is tartalmazó buddhizmus” iránti érdeklődésből Európában, kivált Magyarországon kizárólag a tibeti misztériumok és a jóga elvakult kultusza realizálódik. Nem jobb a helyzet a művészeti életben sem; ennek leírásakor Szathmári lényegében dekódolja a regényben a *kipur*ról szóló részekben leírtak üzenetét. Említést érdemel a kép, amit saját munkássága helyéről alkotott a magyar és az egyetemes művelődés történetében. „Kazohinia [...] második emelet azon az épületen, amelynek földszintje Swift Gulliverje, első emelete Madách tragédiája. Bocsánat a tisztességtelen hasonlatért, nem zsenialításban, csak az eszme továbbvitelében. A mozdonyt is továbbépítettük anélkül, hogy mérnökeink Stephenson babérjait akarnák tépdesni.” **[86]**

Keresztury Dezső érdeme, hogy kiállt a *Kazohinia* újrakiadása mellett, ugyanakkor esélye sem lehetett, hogy *A szegény csepűrágó dala* is megjelenjen a kommunizmus és a totális diktatúra összefüggésére utaló kijelentések miatt. Keresztury utószava nem hallgatja el a szöveg létét, de lényegtelenként, elavultként állítja be: „A második kiadás [...] egy, a mű filozófiai értelmét – sajnos, elég szerencsétlenül – magyarázó utószóval is bővült. [A mostani kiadáson a] szerző kizárólag apró, stiláris javításokat

végzett [...]; mindössze az orvosi tudomány céljáról szóló rövid párbeszéddel egészítette ki; és elhagyta 'A szegény csepűrágó dala' című utószót.” [87] Elég nyilvánvaló, hogy Szathmári nem önként, hanem politikai nyomásra hagyta el az utószót. Keresztury utószava a korábbi kiadásokban felkelthette a figyelmes olvasó kíváncsiságát a szöveg iránt, amelyet a kötet *nem* tartalmaz, később azonban, amikor kiadása már nem jelentett problémát, mégis Keresztury utószava maradt az olvasók generációi által a regény szövegével együtt kezelt *paratextus*, *A szegény csepűrágó dala* pedig az 1989-es kiadástól eltekintve sohasem került vissza a köztudatba.

Az eszperantó kiadások *paratextusai* közül előbb a későbbi megjelenésű szöveget, William Auld bevezetőjét érdemes idézni: „Szathmári Sándor a mai világ egyik legnagyobb szerűbb szatirikusa, aki azonos szinten foglal helyet nagy és világhírű fivéreivel, Swift, Wells, Anatole France, Madách és Karinthy mellett, akik egyébként legkedveltebb írói.” [88]

pesszimista antropológia

Az utolsó fontosabb *paratextus* Kalocsay Kálmán *Előszó ürügyén* című regényértelmezése, amely az 1958-as eszperantó kiadáshoz készült. (Az újabb

kiadások is közlik.) Kalocsay figyelmeztetése szerint a *Kazohinia* cseles könyv, amely megfertőzi olvasóit, akik „a Kazohinia olvasása utáni állapotban” nem tudnak megszabadulni a kényszersztől, hogy folytonosan újraértelmezzék a regényt. A lehetséges interpretációk sokrétűségét fiktív beszélgetéssel érzékelteti, melyben négy beszélő nevű olvasó ütközteti értelmezését. (Az előljárárszókából képzett nevű beszélgetőtársak, Konter, Preter, Malger és Super mintegy *körülbeszéli* a regényt.) A megszólalók visszacsempésznék kedvenc kulturális javaikat, a sakkot, a zenét és a játékot a *hinek* világába, konkretizálnák a regény általános pesszimista antropológiáját, illetve megpróbálják besorolni a szerző vélt gondolkodásmódját a kurrens filozófiai és ideológiai áramlatok valamelyikébe. Egyikük szerint az író filozófiai idealista, aki Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* című művéből indul ki, és az akarat elfojtásával jut el egyfajta buddhista nirvánához mint végső megoldáshoz. A másik szerint a szerző a legszigorúbb materialista, a harmadik egzisztencialistaként értelmezi, aki szerint az érzelmeken alapuló élet katasztrófába

sodor, a racionális élet viszont elviselhetetlen az ember számára, megoldás sehol sincs. A negyedik szerint szocialista világpolgár **[89]** szerzőről van szó, akinek fő mondanivalója az individualizmus és az emberi viszálykodás kritikája. Kalocsay azzal szakítja félbe a fiktív beszélgetést, hogy mind a négyüknek megvan a véleménye, neki magának is az ötödik, valószínűleg az olvasó is kialakít egy hatodikat, míg a szerző saját öninterpretációja egy ettől eltérő hetedik lesz. A felszínen Kalocsay csupán az értelmezések, olvasatok végtelen sorozatáról beszél. (Ez a ma már kissé banálisnak tűnő állítás azonban 1958-ban még Párizsban sem volt magától értetődő.) Valójában arról, hogy a szerző és a szöveg nem hagyja magát beskatulyázni filozófiai és ideológiai rendszerekbe. Kalocsay véleménye leginkább Super utolsó fejtegetésével egyezik, amely Szathmári önértelmezését idézi *A szegény csepűrágó dalában*. Ezek szerint *Kazohinia* racionalitása annak az ideális társadalmi állapotnak a leírása, amely elérhetetlen ugyan, de állandóan törekednünk kell felé a bennünk lakó állat megfékezésével: „Ismerjük föl, amit a magyar költő így fejezett ki: 'Tigrissel alszunk.' **[90]** Törekedjünk megláncolni ezt a tigrist, de a majmokat és más, bennünk ólálkodó állatokat is.” **[91]**

✱

A fönti hatástörténeti áttekintéssel érzékeltetni kívántam, hogy azok az értelmezési keretek, amelyek a tárgyalt művek megértéséhez rendelkezésünkre állnak, mai formájukban marginális helyzetre kárhóztatják a magyar pesszimista utópiákat, és elégtelenek a további feltáró munka megtervezésére, megalapozására. A szerzők

önértelmezése gyakran nem marad meg a szépirodalom keretei között, ezért itt az ideje, hogy a magyar pesszimista utópiák történetét *beillesszük*, vagy inkább *visszailllesszük* a magyar és európai eszmetörténet és filozófiatörténet keretei közé. Hiszen az utópia és disztópia mindig is inkább volt a filozófia, mint a szépirodalom része. Már ha egyáltalán értették ezt a szétválasztást. Az elején utaltam Bessenyeire, akinek a munkái között a modern összkiadások szerkesztői igyekeznek elkülöníteni a bölcséleti és a szépirodalmi műveket, ő maga azonban nemigen tudna mit kezdeni azzal, hogy a *Tariménes* nem lehet egyszerre regény és bölcséleti mű. Hiszen Voltaire *Candide*-ja is egyszerre tárgya az irodalom- és a filozófiatörténetnek. Csak az elkülönülő szakfilozófia és a határait a nem-irodalomtól egyre gondosabban óvó önelvű szépirodalmi eszmény szabdalja föl a szellemi élet egykor összetartozó területeit úgy, hogy ma már gondot okoz újra összeilleszteni. De éppen azért tartjuk a (magyar) eszmetörténészt és filozófiatörténészt, hogy hasonló feladatokat oldjon meg.

1. A szerző az MTA BTK Filozófiai Intézetének munkatársa.

Írásom az MTA BTK Filozófiai Intézete által szervezett, *Intelligentsia in Poland and Hungary. Theories, Interpretations and Individual Careers* című műhelykonferencián 2019. február 21-én *Pessimist Hungarian Utopias in the Interwar Period* címmel tartott előadás szerkesztett, bővített magyar nyelvű változata, amely *Az értelmiség szerepe a kollektív identitások megteremtésében Lengyelországban és Magyarországon a 19. és 20. században* című, a lengyel és a magyar tudományos akadémiák által támogatott bilaterális kutatási program keretében valósult meg.

Bessenyei György: *Tariménes utazása*. Budapest: V. ker. M. Kir. Állami Berzsenyi Dániel Reálgymnázium Ifjúsága, 1930. Bessenyei művét Voltaire *Candide*-jának mintáját követő tipikus felvilágosodás kori utazási regényként szokás számon tartani, de bőven van benne társadalmi utópia is, pozitív és negatív kicsengésű változatban. Talán a legemlékezetesebb epizód, amelyben a magyar csapatok bevonulnak Berlinbe (utalás Hadik András huszárcsínyére), felszabadítják az országot saját abszolutista zsarnokságától, majd védnökségük alatt összeül a porosz alkotmányozó nemzetgyűlés, hogy megvitassa a legjobb lehetséges jövőbeli államberendezkedést. (A kézirat sajtó alá rendezésében mások mellett még diákként részt vett Hegedüs Géza, akinek valószínűleg ez volt az első nyilvános megjelenése a magyar irodalomtudományban.) ↑

2. A regény a kor szokása szerint először folytatásokban jelent meg a Pesti Naplóban 1931. március 15. és június 12. között, *Fekete olvasó* címmel. A tudományos fantasztikus betéttörténetet külön írásként is megjelentette *A világ teremtése* címmel, ugyancsak a Pesti Naplóban 1931. december 25. és 1932. január 10. között. Első kiadása kötetben: Babits Mihály: *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*. Budapest: Nyugat, 1933. Az *Utószót* ehhez a kiadáshoz írta. Egy évvel később változatlan utánnyomásban ismét megjelent, majd 1939-ben adták ki *Babits Mihály összegyűjtött munkái* között, a háborút követően viszont csak évtizedek múlva, Erdélyben és Magyarországon párhuzamosan, de egymástól függetlenül: Babits Mihály: *'Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom'*. In: Uő: *Timár Virgil fia. 'Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom'*. Az előszót Lőrinczi László írta. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1982. 97-307. Babits Mihály: *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*. In: Uő: *A gólyakalifa. Kártyavár. Timár Virgil fia. Elza pilóta*. Szerk. és a jegyz. írta Belia György. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. (Babits Mihály művei) 459-659. A rendszerváltás után újra megjelent: Babits Mihály: *Két regény. Novellák. Timár Virgil fia. Válogatott novellák. Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*. A szöveget gond. és az utószót írta Fenyő István.

- Budapest: Unikornis, 1995. (A magyar próza klasszikusai). Szerepel Babits műveinek kritikai összkiadásában is: Babits Mihály: *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*. Sajtó alá rend.: Buda Attila. Budapest: Magyar Könyvklub, 2002. (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása, regényei; 3). A továbbiakban a Kriterion kiadása alapján idézem (Babits: *Elza pilóta*). ↑
3. Babits: *Elza pilóta*, 99. A [szögletes zárójelben] lévő közbevetést az erdélyi és a magyarországi kiadásból kicenzúrázták, de a törlést jelezték. ↑
4. Uo. 137. A [szögletes zárójelben] lévő részt az előző idézetbelihez hasonlóan jelzetten törölték mindkét újabb kiadásból. ↑
5. Uo. 129. A [szögletes zárójelben] szereplő szót csak a Kriterion kiadásából törölték. ↑
6. Uo. 219. ↑
7. Uo. 307. A magyarországi kiadás a jegyzetekben közli Babits utószavát. ↑
8. Uo. ↑
9. Karinthy Frigyes: 'A lélek arca'. In: Uő: *Jelbeszéd*. Szerk. és a szöveget gondozta Ungvári Tamás. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. I. kötet. 269–274. (Karinthy Frigyes összegyűjtött művei) Az írás először 1915-ben jelent meg. (A továbbiakban Karinthy minden rövid prózai írására ennek a kiadásnak alapján hivatkozom.) ↑
10. Uo. 359–390. A mű először 1916-ban jelent meg. ↑
11. Karinthy Frigyes: 'Kötéltánc'. In: Uő: *Utazás Faremidóba. Capillária. Kötéltánc*. Szerk. és a szöveget gondozta Ungvári Tamás. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. 199–379. (Karinthy Frigyes összegyűjtött művei) A mű először 1923-ban jelent meg. ↑
12. I. m. 379. ↑
13. Karinthy itt hivatkozott műveinek némely vonatkozását a korabeli magyar filozófiai élet néhány jelenségével párhuzamba állítva bővebben vizsgáltam legutóbb, lásd: Mester Béla: 'A képi gondolkodás mint képzet'. In: Egyed Péter – Gál László (szerk.): *Fogalom és kép II*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2011. 173–187. ↑
14. Karinthy Frigyes: 'Utazás Faremidóba. Gulliver ötödik útja'. In: Uő: *Utazás Faremidóba. Capillária. Kötéltánc*. Szerk. és a szöveget gondozta Ungvári Tamás. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. 9–62. (Karinthy Frigyes összegyűjtött művei) A mű először 1916-ban jelent meg. ↑
15. Uo. 54–55. ↑
16. Karinthy az emberi pszichikum reménytelen összetételének és az ebből következő, főként idealista téveszmék hangsúlyozása mellett összetetten tárgyalja a materializmust is. Az egyik helyen szinte szó szerint veszi át a 19. századi Büchner-féle természettudományos materializmus népszerűsítő irodalmának szóhasználatát: „[az ember] mint élősd, az élő, szervesetlen lényekhez hasonló tulajdonságokat vesz fel, hogy közelebb férközhessen hozzájuk; így hangokat is ad, és fej alakú felső részében olyan anyagot termel, melynek *váladéka, a gondolat*, külsőleg hasonlít az ő szellemi termékeikhez.” Uo. 46, kiemelés tőlem. Büchner munkájának rövidített, népszerű kiadása Karinthy regénye keletkezésének idején elérhető volt: Dr. Büchner Lajos: *Erő és anyag vagy A természetes világrend alapvonalai*. Ford.: Seress László. Budapest: Vass József kiadása, 1905. Az ideológiaként megjelenő materializmustól viszont távolságot tart. A beteg agy értelmetlen fogalmi termékeit bemutatandó, ezt a példát hozza: „Ő, Midore, egyszer tanulmányozott egy ilyen beteg szolaszit, s föl is jegyzett egy ilyen artikulálatlan zörejt, rájött, hogy ha ólmot és zsírkövet bizonyos módon dörzsöl az ember, akkor ad ilyen hangot. E szavaknál Midore utánozni próbálta ezt a beteges zörejt, és a legnagyobb meglepetésemre, eléggé érthetően, két, előttem ismerős szót ejtett ki, ezeket: 'történelmi materializmus'.” Uo. 41. Az idézett szövegben a szerves élet, a *doszire* által megfertőzött *szolaszi* egyik jellemző betegségről van szó, amelynek tüneteként a beteg úgy viselkedik, olyan hangokat ad ki, mint egy *doszire*. ↑
17. Uo. 61–62. ↑
18. A polgári életben az eredetileg anyakönyvezett Szathmáry Sándor változatban használta a nevét. ↑

19. Szathmári Sándor: *Hiába. Jövő.* A szöveggondozás és az utószó Tófalvi Éva munkája. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991. Második kiadása ugyanitt jelent meg Lukáts János utószavával. A kézirat 1932 körülre datálható. A szerző utószavának kortárs eseményekre utalásából erre következtet a szöveggondozó; Szathmári később úgy emlékezik, hogy a trilógiát 1931-ben kezdte írni, 1935-ben pedig már a következő regényen, a *Kazohinián* dolgozott. Lásd: Sándor Szathmári: 'Epilogo de la aŭtoro je peto de la eldonisto. Mia vivo kaj verkado [A szerző utószava a kiadó kérésére. Életem és műveim]'. In: Uő: *Perfekta civitano*. Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1988. 426-430, különösen 427-428. (Az önéletrajzot Szathmári 1964-ben eszperantóul megjelent novelláskötetéhez írta.) A regényt az első kiadás alapján idézem. ↑
20. Uo. 23. ↑
21. Szathmári József Attiláról: lásd idősebb korában írt visszaemlékezését: Sándor Szathmári: 'Anekdotoj pri Attila József'. *Hungara Vivo*, 7. évf. 1967/4. sz. 17. ↑
22. Szathmári: *Hiába*, 151. ↑
23. Uo. 171. ↑
24. Uo. 203. A regény eszperantó fordításban megjelent részlete éppen a vertikálisról a horizontális terminológiára áttérést emeli ki a regényből; lásd: Sándor Szathmári: 'Vane – La estonteco (fragmento)'. Trad.: Lariko Golden. *Esperanto*, 90. évf. 1997/12 (1098). sz. 202-205. ↑
25. Szathmári: *Hiába*, 251-252. ↑
26. Az akadémiai festészet hivatalos esztétikája velük szemben a báránnyelzők tükröződésének módzatairól közöl részletes elemzéseket. ↑
27. Az írás párhuzamosan jelent meg eszperantó és magyar nyelven: Sándor Szathmári: 'Muŝoj'. *Norda Prismo*, 1972/2. sz. 81-86. Újabb kiadása: Sándor Szathmári: *Muŝoj*. In: Uő: *Perfekta civitano*. Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1988. 267-276.; Szathmári Sándor: 'Dongók'. In: Uő: *Gépvilág és más fantasztikus elbeszélések*. 2. bőv. kiad.: Budapest: Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. 183-190. (Az első kiadás a Gondolat Kiadónál jelent meg 1972-ben.) A továbbiakban a második magyar kiadás alapján idézem. ↑
28. Uo. 186. ↑
29. Uo. 189. ↑
30. Uo. 190. ↑
31. Az eredeti, eszperantó nyelvű változat első kiadását lásd: Sándor Szathmári: *Maŝinmondo kaj aliaj noveloj*. La Laguna: Stafeto, 1964. (Beletraĵo Kajeroj, 22). Újabb kiadása: Sándor Szathmári: 'Maŝinmondo'. In: Uő: *Perfekta civitano*. Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1988. 5-86. Magyarul lásd: Szathmári Sándor: 'Gépvilág'. In: Uő: *Gépvilág és más fantasztikus elbeszélések*. 2. bőv. kiad. Budapest: Magyar eszperantó Szövetség, 1989. 5-56. ↑
32. Uo. 6. ↑
33. Frigyes Karinthy: *Vojaĝo en Faramidon. Du ŝipoj*. Trad. Totsche [Tárkony Lajos]. Budapest: Literatura Mondo, 1934. Újabb kiadása: Frigyes Karinthy: *Vojaĝo en Faramidon. Kapilario*. Trad.: Lajos Tárkony kaj Andreo Szabó. Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1980. ↑
34. Szathmári erre a helyzetre nem optimista büszkeséggel, inkább lényeglátó, önkritikus iróniával reflektál. *Budapesti vízsga* című jelenetében a fejlett elittudattal rendelkező budapesti eszperantisták szörszálhasogatóan kiigazítják a sírból feltámadt Zamenhof nyelvhasználatát. Az írás máig nem jelent meg magyarul, mert aki tud róla, valószínűleg az eszperantista közösség bennfentes humorának körébe sorolja. Pedig jól tapintható és tanulságos a történet magyar szellemi talaja. A nyelvtani formulák és kifejezések használatának normái a magyar nyelv művelés túlzásait idézik. A Zamenhof beszédében kifogásolt és a vizsgabizottság által kiigazított igeidő-használat félreérthetetlenül utal a Budapesti Iskola nyelvhasználati eszményére, ezen belül konkrétan Kalocsay Kálmán nézeteire. Kalocsay a helyes eszperantó nyelvhasználatról vallott nézeteit úttörő verstani és fordításelméleti kérdéseket érintő tanulmányainak társaságában adta ki kötetben: *Kérdés nélküli válaszok* címmel, lásd: Kolomano Kalocsay: 'Sendemandaj respondoj'. In: Uő: *Lingvo stilo formo*. 2. kiad. Budapest: Literatura Mondo, 1931. 70-91. Ezen belül a

- Szathmári jelenetében kifigurázott nyelvhasználati normáról lásd: Uő: 'Ata kaj ita'. Uo. 83–84. Szathmári jelenetében annak a mozzanatnak az értékeléséhez nem is kell külön magyarázat, hogy a mestert mindjárt az adatfelvételnél rábírnák neve eszperantósítására: a bizonyítványt már *Ludoviko Lazaro Semkorto* (*Magudvar Lajos Lázár*) nevére állítják ki. (A családnév valójában *Samenhof*; az orosz hatóságok írják át hallás után a család tagjainak mint orosz alattvalóknak a hivatalos papírjaiban *Zamenhofnak*, természetesen cirill betűvel.) Külön csattanó, hogy Zamenhof neve már nem rémlik senkinek sem a különben igencsak öntudatos magyar eszperantista közösségben. A jelenetet először az 1966-os budapesti eszperantó világkongresszus alkalmával adták elő, a visszaemlékezések szerint az érintettek, az eszperantista elit két világháború között indult, de a hatvanas években még aktív képviselői körében botrányt okozva. Az írás első megjelenése: Sándor Szathmári: 'Budapeŝta ekzameno'. *Esperanto en Finnlando*, 1968. febr. Újabb kiadása: Sándor Szathmári: 'Budapeŝta ekzameno'. In: Uő: *Perfekta civitano*. Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1988. 376–386. ↑
35. Babits a *Színjáték* három részét 1913-ban, 1920-ban és 1922-ben jelentette meg először, Kalocsay *Inferno*-fordítása 1933-ban látott napvilágot. ↑
36. Ugyanakkor Babits eszperantóul legismertebb művét nem ő fordítja és nem is ő adja ki, lásd: Miĥaelo Babits: *La Cikoni-kalifo*. El la Hungara tradukis Karlo Bodó. Mosse, Berlin, 1929. A képet színesíti, hogy Babits néhány verse és Karinthy *Faremidója* ido nyelven is megjelent, utóbbit lásd: Frigyes Karinthy: *Voyajo di Gulliver en la lando dil muziko*. Trad. Stefano Bakonyi. Prefaco da J. Gyula Pikler. Budapest: Ido-Editerio, 1923. ↑
37. Szathmári Sándor: 'Kitüntetés'. In: Uő: *Gépvilág és más fantasztikus elbeszélések*. 2. bőv. kiad. Budapest: Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. 78–84. Első megjelenése: Sándor Szathmári: 'Honorigo'. *Monda Kulturo* 1963/4. sz. 115–118. Újabb kiadása: Sándor Szathmári: 'Honorigo'. In: Uő: *Perfekta civitano*. Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1988. 119–128. A párhuzamra a novella és az *Elza pilóta* között Benczik Vilmos hívja föl a figyelmet, lásd: Vilmos Benczik: 'Postparolo'. In: Sándor Szathmári: *Perfekta civitano*. Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1988. 440–452, különösen 447. ↑
38. Már az *Elza pilótában* is elhangzik a megjegyzés, hogy a jövőben az állam a mostani szerencsés rokkantakat is besorozhatja, hiszen a modern haditechnika kezeléséhez nincs szükség testi erőre. ↑
39. A regény kiadásának története meglehetősen kalandos. Először a háború elején jelent meg, erősen cenzúrázva: Szathmári Sándor: *Culliver utazása Kazohiniában*. Budapest: Bolyai Akadémia, 1941. A második, csonkítatlan kiadás csak a háború után, Illésházy Péter illusztrációival – az ő tervezett képe ihlette a *Hiába* trilógia címét: Szathmári Sándor: *Utazás Kazohiniában*. 2. kiadás. Budapest: Magyar Élet, 1946. Ehhez utószót is írt *A szegény csepűragó dala* címmel. A harmadik kiadásra 1957-ig kellett várni, akkor is csak az eredetileg engedélyezett képest ötödannyi példányszámban és az 1946-os utószó nélkül jelenhetett meg: Szathmári Sándor: *Kazohinia*. 3. kiadás. Az utószót írta Keresztury Dezső; illusztrálta Hincz Gyula. Budapest: Magvető, 1957. Ezt követően 1972-ig nem jelenhetett meg magyar kiadás, miközben eszperantóul, majd 1972 után angolul is napvilágot látott. A regény későbbi kiadásai újra hozzák Keresztury Dezső utószavát, míg Szathmári saját utószava kevésbé hozzáférhetővé vált. Szathmári önéletírása szerint már 1939-ben gondolt a regény eszperantó nyelvű kiadására (addigra már megjelentek első eszperantó nyelvű publikációi), ám a szigorodó európai politikai viszonyok következtében a vezető eszperantista irodalmi folyóirat, a *Literatura Mondo* megszűnt (a háború után rövid időre újraindult, de erős ideológiai kontroll alatt). Könyvkiadója a japán megszállásig Hongkongban fejtett ki tevékenységet, nem függetlenül attól, hogy már a háború előtt is publikáltak a lapban kelet-ázsiai szerzők. (A történelem fintora, hogy a *Literatura Mondo* könyvkiadója hongkongi korszakának kiadványai ma leginkább japán eszperantista kiadók által gondozott újabb kiadásai révén hozzáférhetőek.) Így az eszperantó kiadás is csak a háború után valósulhatott meg, akkor sem Magyarországon, lásd: Sándor Szathmári: *Vojaĝo al Kazohinio*. Parizo: Sennacieca Asocio Tutmonda, 1958. (Második kiadás uo. 1998.) A továbbiakban a regényt a hatodik magyar kiadás alapján idézem: Szathmári Sándor: *Kazohinia*. 6. kiad. Háttér Kiadó, Bp., 1996. ↑
40. Ennek legrészletesebb irodalmi kifejtését a számtalan rövidpróza mellett lásd: Karinthy Frigyes: 'Capillária. Gulliver hatodik útja'. In: Uő: *Utazás Faremidóba. Capillária. Kötéltánc*. Szerk. és a szöveget gondozta Ungvári Tamás. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. 63–196. ↑
41. Szathmári: *Hiába*, 15. ↑
42. A kérdés történetének magyar nyelven a legismertebb összefoglalását lásd: Umberto Eco: *A tökéletes nyelv keresése*. Fordította Gál Judit és Kelemen László. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1998. ↑

43. Lásd: Frigyes Karinthy: *Vojaĝo al Faremido*, 5. A „legtökéletesebb nemzetközi nyelvre”, vagyis az eszperantóra utalás annak a fényében válik igazán érdekessé, hogy a regény korábban már megjelent egy másik nemzetközi nyelven, *ido* fordításban is. ↑
44. Szathmári: *Kazohinia*, 48–50. ↑
45. Uo. 182–183. ↑
46. Uo. 186. ↑
47. Uo. 184. ↑
48. Uo. 310. ↑
49. Uo. 314. ↑
50. Uo. 250–251. ↑
51. A regény eszperantó változatában Szathmári a *behin* terminológiát némileg módosítja. Azokban a *behin* szavakban, amelyek eszperantóul jelentenének valamit, átír egy-két betűt. Ilyen a *bivak*, hiszen az eszperantó *bivakon* van közszoí jelentése, (vö. ang. *bivouac*), ebből tehát a zavaró áthallások elkerülése érdekében *bivag* lesz. Kerüli az eszperantóban ismeretlen beszédhangokat jelölő ékezetes betűket, (például 'ö' és 'ü'); a *hinek* tökéletes nyelvében ilyenek amúgy sem fordulnak elő. Ahol lehet, különösen a személyneveknél, egyszerűen elhagyja az ékezeteket; *Zajküüből Zajkubu*, *Zemökiből Zemoki* lesz. Viszont, ha a *bötöt* *boton*nak írná át, annak így már lenne eszperantó közszoí jelentése (vö. ang. *boot*). A megoldás a *boeto* alak megkonstruálása, ami (az eszperantóban is) idegen szóként, az olvasó némi latinos műveltségét feltételezve ejthető éppen 'böto'-nak is, (tekintettel arra is, hogy az eszperantó változat Párizsban jelent meg). Fontosabb azonban, hogy így a *beato* (*boldogság*) szónak csaknem tiszta anagrammáját kapjuk, azét a szóét és a mögötte álló valóságét, aminek a hiányát főhősünk olyannyira fájalta a *hinek* nyelvében és világában, hogy közülük a *behinek* közé menekült; ahol végül *beato* helyett csak *boetot* talált. Az eszperantó *beato* értelme egyébként, mint a latin nyelvekben általában, szorosabban kapcsolódik a vallási értelemben vett *boldogság*, avagy *üdvösség* jelentéshez, mint magyar megfelelője a mindennapi nyelvhasználatban, így még nagyobb a kontraszt Gulliver lelki hiányérzete és a megtalált üdvösség-karikatúra között. ↑
52. Uo. 233. ↑
53. Uo. 307. ↑
54. Uo. 322–323. ↑
55. Uo. 208. ↑
56. Uo. 158. ↑
57. Uo. 172–173. ↑
58. Uo. 345. ↑
59. Uo. 317–318. ↑
60. Uo. 333. ↑
61. A legutóbbi átfogó kötet Karinthy életművéről csaknem két évtizede jelent meg, lásd: Angyalosi Gergely (szerk.): *Bíráló álruhában. Tanulmányok Karinthy Frigyesről*. Maecenas, Bp., 1990. Azóta csak egyetlen jelentősebb, teljes egészében Karinthyról szóló kötettel találkoztam: Balogh Gergő: *Karinthy nyelvet ölt. Nyelv, technika és felelősség Karinthy Frigyesnél*. Budapest: FISZ, 2018. ↑
62. Babits gégerákja miatt elveszítette beszédképességét, így környezetével írásban érintkezett. A Baumgarten-díj odaítélésének ötlete sem szóbeli hagyományon alapul, hanem Babits saját kezű, azóta nyomtatásban is kiadott lejegyzésén, lásd: *Babits Mihály beszélgetőfüzetei. II. köt. 1940–1941*. Szöveggond., bev., jegyz.: Belia György. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 390. Az is világos, hogy írott formában meggondoltabban, kerekebben

fogalmaz az ember, különösen a hivatásos *poeta doctus*, mint előszóban, már csak a befektetett energia és a kifejezés viszonylagos lassúsága miatt is; vagyis a tollából nem csúszik ki olyan könnyedén valami, mint a szájából. További szomorú adalék, hogy a következő Baumgarten-díjról halála miatt már nem Babits döntött. ↑

63. Kolozsvári Grandpierre Emil: *Gulliver utazása Kazohiniában. Szathmári Sándor satirikus regénye*. Bolyai Akadémia. Nyugat, 34. évf. 1941/6. sz. 465–466. A recensens mai szemmel furcsa módon nem veszi észre az ironiát a narrátor brit kultúrfőlény szemszögéből megfogalmazott szavaiban, amelyekből a mai befogadó számára nyilvánvaló, hogy a fensőbbes megnyilatkozások egy önmagát föl nem ismerő *másik behin* kultúra önteltségének megnyilvánulásai. Igaz, ekkor még csak a cenzúrázott, megcsonkított változat szövege alapján lehetett megítélni a regény kvalitásait. ↑
64. La eldonantoj: 'Prezento de la libro'. In: Sándor Szathmári: *Vojaĝo al Kazohinio*. Parizo: Sennacieca Asocio Tutmonda, 1958. Megismételve a második kiadásban (uo. 1998). Oldalszám nélkül hivatkozom rá, utalva a mű minden elérhető kiadására. ↑
65. Lásd pl. eszperantóul: Vilmos Benczik: 'Postparolo'. In: Sándor Szathmári: *Perfekta civitano*. Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 1988. 440–452. Magyarul: Benczik Vilmos: 'Utószó'. In: Szathmári Sándor: *Gépvilág és más fantasztikus elbeszélések*. 2. bőv. kiad. Budapest: Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. 223–230. ↑
66. Lásd például: István Ertl: 'Vojaĝo al Kazohinio'. *La Ondo de Esperanto*, 2010/5(187). sz. 17. ↑
67. Néhány ezzel kapcsolatos magyar és eszperantó nyelvű írását, valamint egy tavalyi irodalmi vitáról szóló tudósítást lásd: Éva Tófalvi: 'La Hungara Orwell'. *Esperanto*, 90. évf. 1997/12(1098). sz. 202–204.; Tófalvi Éva: *Cyulátol Kazohiniáig. Szathmári Sándor*. Bárka, 20. évf. 2012/1. sz. 88–93; Tófalvy Éva: *Kazohiniától Atlantiszig. Szathmári Sándor és utópiái*. Pécs: Akvila & Priscilla Kiadó, 2017; Ralph Dumain: 'Éva Tófalvy pri Sándor Szathmári: De Kazohinio ĝis Atlantido'. 2018. május 23-án kelt bejegyzés. In: Uő: *Ĝirafo. Esperanto-blogo, kelkfoje blago*. URL: < <http://gxirafo.blogspot.com/2018/05/eva-tofalvy-pri-sandor-szathmari-de.html> > Utolsó hozzáférés: 2019. január 31-én. (Tófalvy Éva régebben *Tófalviként* használta családnévét, ezért szerepel két változatban a neve a fenti hivatkozásokban.) ↑
68. William Auld: 'Kiel mi amikiĝis kun Imre, Sándor, Mihály, k. a.' Hungara Vivo, 14. évf. 1974/4. sz. 11. A címben említett magyar írók Madách, Petőfi és Babits, Auld azért utal rájuk keresztnevükön, hogy hangsúlyozza azt az intellektuális, mégis intim viszonyt, amely baráti körével együtt a magyar írókhoz fűzte. Olvasmányélményeit a cikk megírásának jelenéig, Weöres Sándorig, Nagy Lászlóig, Szécsi Margitig és Ladányi Mihályig sorolja. (Az akkori kortárs szerzők egy részét angolul olvasta, a régebbieket eszperantóul.) ↑
69. Karinthy Frigyes: 'Levél H. G. Wellshez'. In: Uő: 'Capillária. Gulliver hatodik útja'. In: Uő: *Utazás Faremidóba. Capillária. Kötéltánc*. Szerk. és a szöveget gondozta Ungvári Tamás. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. 67–95. A szöveg először 1925-ben jelent meg németül, a *Capillária* német kiadásának előszavaként; a magyar kiadások a regény 1928-as második kiadásától közlik. A bevezető írásakor Karinthy még arra számított, hogy a németet rövidesen követi az angol fordítás, ennek megfelelően fogalmaz és szólítja meg feltételezett angolul olvasó hallgatóságát is, megkülönböztetve közöttük az angolokat, skótokat és íreket. A férfi-nő-viszonyról szóló regény bevezetéseként Karinthy az angol álszemérmert tüzi tollhegyre, egyszerre szánva üzenetét feltételezett német, angol, skót és ír olvasóközönségének, nyilván mindegyiküknek más-más intencióval. ↑
70. Kolomano Kalocsay: 'Pretekste de Antaŭparolo'. In: Sándor Szathmári: *Vojaĝo al Kazohinio*. Parizo: Sennacieca Asocio Tutmonda, 1958. Megismételve a második kiadásban is (uo. 1998), ezért a továbbiakban oldalszám nélkül idézem, utalva minden elérhető kiadásra. ↑
71. William Auld: 'Enkonduko'. In: *Maŝinmondo kaj aliaj noveloj*. La Laguna: Stafeto, 1964. (Beletraj Kajeroj, 22). ↑
72. A szövegre a következő kiadás alapján hivatkozom: Keresztury Dezső: 'Utószó a Kazohiniához'. In: Szathmári Sándor: *Kazohinia*. 5. kiad. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1980. (Magvető Zsebkönyvtár). 383–389. Keresztury utószava először a regény 1957-es kiadásában jelent meg. Ezt követően minden magyar kiadásban megjelenik csaknem változatlan szöveggel, a regény kiadástörténeti adatainak frissítésével. Az 1980-as tűnik a végleges szövegváltozatnak. ↑
73. Lásd Ertl István i. m. ↑
74. Szathmári Sándor: *Hiába. Jövő*. A szöveggondozás és az utószó Tófalvi Éva munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.,

1991. 5. ↑

75. Szathmári Sándor: *Még néhány felesleges szó*. Uo. 265. ↑

76. Uo. 268. ↑

77. Uo. 271. ↑

78. A *Kazohinia* 1946-os második kiadása könyvritkaságnak számít, ezért a továbbiakban a szöveg egyetlen későbbi kiadása alapján idézem, lásd: Szathmári Sándor: 'A szegény csepűrágó dala'. In: Uő: *Gépvilág és más fantasztikus elbeszélések*. 2. bőv. kiad. Szerk. és az utószót írta Benczik Vilmos. Budapest: Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. 207–221. ↑

79. Frederiko Karinthy: 'La Cirko'. *Tradukis Sándor Szathmári*. Hungara Vivo, 8. évf.1968/2. sz. 16–18. ↑

80. A groteszk helyzetekben előforduló bizarr kifejezések eredeti szövegkörnyezete a novellában (kiemelés tőlem): „Erre olyan hangosan kezdett nevetni, hogy a torkába láttam, mint valami mély alagútba, aztán ridegen szórul szóra ezt mondta: 'Ifjú bajtárs, elmebeteg, a te szíved nagyon hemzseg.' Én ezt roppant ötletes versnek találtam, és láttam, hogy az igazgatónak jólesett önkéntelen elismerésem, megveregette a vállam, és azt mondta, várjak, talán lehet valamit csinálni, majd megbeszéljük. Később be is jött a sötét folyosóra, ahol dideregve álltam, és leereszkedő jóindulattal mondta, hogy a hegedülés így magában, egészben véve *paralelepipedon*. Én rögtön értettem, hogy ez azt jelenti, hogy nem nagyon bízik a sikeremben. Esküdözni kezdtem, mire elkomolyodott, és tudtomra adta, hogy hát jó, megpróbáljuk, de előbb szólni kell a katonai fennhatóságnak, ahol bélyeget kapok mint császári és királyi *garmada*.”

„Szédülve és zúgó fülekkel kerültem vissza egy másik osztályba, ahol már várt az igazgató. Elmondtam, hogy láttam a hangszereket, de egyiket se ismerem, és nem tudok ezeken játszani. Vállát vonogatta, és azt mondta, hogy nagyon sajnálja, ez esetben *gébic*.” ↑

81. Uo. 18. ↑

82. Szathmári Sándor: *A szegény csepűrágó dala*, 220. ↑

83. Uo. 218. ↑

84. Uo. ↑

85. Uo. 209. A bicsérdizmus a két világháború közötti Magyarországon a nyers zöldségek fogyasztásán alapuló táplálkozási és életmódreform-mozgalom volt. ↑

86. Uo. 207. ↑

87. Keresztury Dezső: *Utószó a Kazohiniához*, 388. ↑

88. William Auld: *Enkonduko*, 9. ↑

89. Az eszperantó szöveg terminusa (*socialisto-homaranano*) valamivel konkrétabban utal egy bizonyos nézetrendszerre azzal, hogy nem egyszerűen a *kosmopolito* terminust használja. Még Zamenhof írt egy világpolgári humanista hitvallást és egyben felhívást *Homaranismo* címmel, amelyben közvetlenül az emberiség (*homaro*) tagjaként (*-ano*) határozta meg magát. ↑

90. Kalocsay Weöres Sándor XXX. számú egysorosát idézi itt saját fordításában, név nélkül. (Írását láthatóan nem akarta nevekkal, irodalmi hivatkozásokkal terhelni.) Ez az egysoros a bevezető keletkezésekor a költő 1946-ban megjelent kötetében volt hozzáférhető Kalocsay számára. Nem lehetetlen, hogy Szathmári is ismerte már *A szegény csepűrágó dala* megfogalmazásakor, hiszen ő is utal az emberben megbújó vérszomjas tigristermészetre, amelyet a hatalom kihasznál a háborús uszításban. ↑

91. Kolomano Kalocsay: *Pretekste de Antaŭparolo*. ↑

kép | Carlos Merida művei, wikiart.org